

ЕРТЕ ДӘҰИРДИҢ ӘДЕБИЙ ЕСТЕЛИКЛЕРИ

*(„Қарақалпақ әдебияты тарихы“ бойынша
жоқары оқыу орынларына арналған хрестоматия)*

*(Жыйнап, баспаға таярлаған, түсиник сөзлерин жазған
филология илимлериниң докторы Камал Мәмбетов)*

НӨКИС—
„ҚАРАҚАЛПАКСТАН“
1986-ЖЫЛ

84 карак
М 35

Ерте дәўирдин әдебий естеликтери: „Қарақал-
пақ әдебияты тарийхы“ бойынша жоқары оқы
орынларына арналған хрестоматия.—Нөкис.
„Қарақалпақстан“ 1986-жыл. 72 бет.

Хрестоматия еки бөлимнен ибарат болып, онда Өзбекстан
ССР Жоқары ҳәм орта арнаўлы билимлендириў министрлиги тас-
тыйықлаған программаға муўапық V—XIV ғәсир аралығындағы түркий
тилес халықлардын жазба әдебий естеликтери „Орхон-Енисей
жазыўлары“, Махмуд Қашғарийдин „Түрк сөзлиги топламы“, Юсуф
Хас Хажибдин „Бақытқа баслаўшы билим“, Ахмед Югнакийдин
„Ҳақыйқатлар сыйлығы“, „Кодекус Куманикус“, „Оғузнама“, „Муҳаб-
бағнама“ шығармаларының текст үлгилери менен аўдармалары
берилген.

Хрестоматияның екнши бөлимінде ерте дәўирдеги жыраў
ҳәм шайырлардың творчествосы, сол дәўирлерге тийсли болған
тарийхий толғаўлар менен танысасыз.

Китап филолог илимпазлар, студентлер ҳәм орта мектептердин
тил, әдебият муғаллимлерине арналған,

Рецензентлер:

С. Ахметов, К. Султанов,
Ю. Пахратдиннов

4702250000—20
М—357 (04)—86 127—86

© „Қарақалпақстан“ 1986

КИРИСИҰ

Ерте дәуірдеги әдебиат—Орхон-Енисей жазба естелик-леринен баслап тал XVIII әсирдеги Жийен жырау творчествосына шекемги дәуірди өз ишине алып, түркий тиллес халықлардың ата-бабаларының өшпес мийрасы болып есапланады.

Ұәзирги күнге шекем баспадан шыққан сабақлықлар хәм қосымша әдебиатлар жүдә қыскартылып жазылғанлығы ушын студентлерте әдеуір қыйыншылық тууатуғыны өз-өзинен мәлим. Буннан тысқары студентлер бул дәуірдеги естеликлердин түп нускасы менен де, текст үлгилери менен де танысыуы зәрүр.

Хрестоматия усылардың хәммеси есапқа алынып жазылды. Сонын менен бирге хәр бир жазба естелик өзиниң жазылған дәуирине қарап берилди.

1. Орхон-Енисей жазба естеликleri (V—VI әсирлер).

2. „Оғузнама“. Жазылған жылы еле толық анықланбаған. (IX—XII әсир аралығы деп шамаланады).

3. Махмуд Кашғарийдин „Девону лугатит түрк“ шығармасы (XI әсир).

4. Юсуп Ғас Хажиб „Кутадғу билиг“ (Бахығқа баслаушы билим) (XI әсир).

5. Ахмед Югнакий „Хибатул ҳакойик“ (Ғақыйқатлар сыйлығы) (XII-әсир).

6. Кодекус Куманикус (XIII әсир).

7. „Муҳаббатнама“ (XIV әсир).

Хрестоматияның екнши бөлими қарақалпақ әдебиятының баслаушылары, шайыр-жыраулар мийрасын (XIV—XVIII әсирди) өз ишине алады. Бул дәуірде әсиресе XIV—XVI әсирдин жырау-шайырлары Соппаслы Сыпыра жырау, Асан қайғы, Жийренше шешен, Доспамбет жыраудың творчествосы ноғай, қазақ хәм қарақалпақ халқы арасында теңдей тарқалған. Және бул дәуірдин жырау-шайырлары өзлерин қарақалпақ яки болмаса қазақ деп атамастан ноғайлы деп атаған. Буның бас себеби XV әсирдин екнши ярымында қазақ та, қарақалпақ та ноғайлыдан бөлинип шыққан. Ноғай атамасы менен бөлинип кеткен үшінши бөлек—Ставрополь крайында жасайды. Сонын ушын да биз усы күнге шекем қарақалпақ жырау-шайырлары-

ның, сағасы деп есаплап жүрген жоқарыда аты көрсетілген сөз шеберлерин ноғайлар да, қазақтар да өз әдебиеттарының сағасы деп есаплайды.

Қазіргі күнге шекемгі изертлеулерде бұл сөз шеберлериниң мийнетлерин фольклор деп атаймыз ба, яки әдебиеттиң үекили сыпатында қараймыз ба деген пикирлер бар еди. Бұл әҳмийетли пикир алысыўға тарийхшылар да қатнасып, олар Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Жийренше шешен, Доспамбет жыраўлар Алтын Орда бирлеспесиниң ноғайлы аўкамында жасаған, негизинен тарийхта болған адамлар екенлигин дәлиледи. Олар өз дәуириниң белгили патшалары Темирлән, Тохтамыс хәм басқаларға өз пикирлерин өткере алған данышпан шайырлар болғанлығы анықланды. Усылайынша олардың шығармаларының жазба нускалары келип жетпеген болса да, жеке авторлар мийрасы индивидуал поэзия сыпатында әдебиет тарийхынан орын берилди. Булар:

1. Соппаслы Сыпыра жыраў (XIV әсир).
  2. Асан қайғы (XV әсир).
  3. Жийренше шешен (XV әсир).
  4. Доспамбет жыраў (XVI әсир).
  5. Мүйтен жыраў (XVII әсир).
  6. Авторлары белгисиз болған, ерте тарийхий дәуирлерди сөз егетуғын толғаўлар.
-

ТҮРК ТИЛЛЕС ХАЛЫКЛАРДЫҢ ӘДЕБИЙ МИЙРАСЫ

Орта Азия халықларының мекендеген жерлерінде VI ғасырдан бастап түрк қағанаты деп аталған үлкен аумақтың болғандығы белгілі. Бул арқасы Рус, батысы Византия, шығысы Индия, Египет сыяқлы ири елдер менен шегараланатуғын үлкен мемлекет еді. Усы қағанатта хәзирги түрк тиллес халықлардың дерлик барлық урыўлары жайласқан. Түрк қағанатында VII ғасырда Түркеш қағанлығы, VIII ғасырға келип Қарлуқлар, кейин Оғуз хәм Қыпшақлардың үстемлиги болып келген.

Кейинирек X—XII ғасырларда қарлуқлар менен яғмалар бириге отырып Караханийлер мемлекетин дүзеди. Сонынан Шыңғыс хан атланысларынан кейинирек барып, Орта Азияда түрк тиллес халықлардың өз-ара бөлинуі басланған. Шыңғыс хан басқыншылығына шекем-ақ түрк тиллес халықларында үлкен мәдени мийрастың болғандығы белгілі. Бул мәдениетке Орта Азияда жасаўшы барлық түрк тиллес халықлар өз үлеслерин қосқан. „Түрк тиллес халықлардың әйемги жазба әдебиятын кәлиплестириўде бүгинги өзбек, татар, башқұрт, түркмен, әзербайжан, казак, қырғыз, каракалпак халықларының ата-бабалары белгілі дәрежеде үлес қосты“¹. „Басқа да түрк тиллес халықлар менен бир қатарда, каракалпак халқы әйемги улыўма түрк жазба естеликлериниң мийрасхоры болып табылады“².

Түрк тиллес халықлардың жазба естеликлерин изертлегенде биз көбирек көсемимиз Ф. Энгельстин „Биз тарихқа қаншама тереңирек үңилсек халықлар арасындағы айырмашылықтың соншама жоғалып баратырғандығын көремиз“³ деген даналық сөзлери еске түседі. Усы көз-қарастан қарағанда Орта Азияда жасаўшы көпшилик түрк тиллес халықлар, ески түркий жазба естеликлериниң мийрасхоры болып табылады. Олардың хәр бири өз мәдениетиниң төркиниң излегенде әйемги түрк тил-

1. Амир Наджиб. Кипчакско-сгузский литературный язык Мамлюкского Египета. (Докторская диссертация) Москва, 1969 г.

2. М. Н. Нурумхамедов. „XIX ғасырдың акырындағы хәм XX ғасырдағы каракалпак әдебияты. „Әмиўдәрья“ журналы, 1972-жыл, № 12, 63-бет.

3. К. Маркс. Ф. Энгельс. Сочинение, Т—1, изд., второе, М. 1960 г. стр. 321.

лес халықларының ата-бабаларының өшпес мийрасына нәзер аударады. Бул мийрас Орхон-Енисей жазба естеликлеринен басланып, Орта Азиядағы халықлардың өз алдына халық сыпатында қәлиплесіу дәуири—XIV—XV әсирге шекемги дәуирди өз ишине алады.

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗБА ЕСТЕЛИКЛЕРИ

XVIII әсирдин екінши ярымында рус саяхатшыларынан бири Ремезов Моңғолстанның Орхон дәрьясының бойында белгисиз ҳәриплер менен жазылған кулпы тасларға дус келеди. Соңынан швед офицери Иоганн Сграленберг хәм де илимпаз Массершмидлер бул ҳаққында хабар берген. Бирақта, бул дәуирде ҳешким бул ҳәриплерди оқыу мүмкиншилигине ийе бола алмады. XIX әсирдин биринши ярымында „Сибирь хабарлары“ журналында Георгий Спасскийдин „Енисей естеликleri“ деген мақаласы жәрияланып, бул мақала латын тилинен аударылып пүткил дүньяға мәлим болды. Усыдан кейин Фин илимпазлары бул естеликлердин атласын бастырып, Фин филологиясына тийисли болса керек деп ойлаған еди. Арадан көп уақыт өтпестен және рус саяхатшысы Н. М. Ядренцев тәрәпинен Моңғолстанның Кошо-Цайдам уалаягынан және бир белгисиз жазыуларға ийе болған кулпы таслар табылған.

Усыған байланысly 1890-жылы Фин-Угор илимий жәмийети хәм 1891-жылы Россия Илимлер академиясының академиги В. В. Радлов бiш шығарындғы экспедициләр шәлкемлестирилди. Бул экспедиция материалларында тек текстлерди агласка түсиріуден басқа жуўмақ шығара алмады.

Текстлерди ең биринши мәртебе Дания илимпазы Вильгелм Томсен оқыуға миясар болған еди. Ол ҳәриплердин бир-бирине уқсаслығын анықлай оғырып тәңра „түрк“ деген сөзлерди оқыуға ерисип, әййемги түрк жазыуларының естелиги деген жуўмаққа келген. Бул жерде В. В. Радлов 15 ке жақын ҳәриплерди өзлестирген еди. Соның ушында ол В. Томсеннің пакиринә сүйене отырып, естеликтеги жазыуларды толығы менен аударып шықты.

Н. М. Ядренцев тәрәпинен табылған естеликлер 734-жылы қайтыс болған түрк қағаны Билке қаған оның иниси Қултегин, мәсләхәтшиги—Тоныкук құрметине бағышланған.

Орхон-Енисей жазба естеликлерин үйрениуде В. Томсен, В. В. Радлов, П. М. Мелиранский, А. Гейкель, Ю. Немет киби рус хәм шег ел илимпазтары, сондай-ақ С. Е. Малов, И. В. Стеблева сыяқлы совет илимпазларының хызмети үлкен.

Орхон-Енисей жазыулары тийкарынан тарийхий болып, онда түрк халықларының бирлесіуи, Қултегин, Билке қаған, Тоныкук сыяқлы бағадырлардың мийнетлери ҳаққында сөз етиледи.

1713-жылы түрк қағанлығы карлукларды бойсындырады. Түрклердин көрнекли сардары Күлтегин хукимет басына шыгып, өзиниң агасы Билке қағанды хан тиклеген. Экеси Тонжукты кеңешши етип тайынлаған. Ал, өзи пүткил түрк әскерлерине сардарлық еткен. Бул ҳаққында Л. Н. Гумилев өзиниң „Әй-йемги түрклер“ деген мийнегинде „Пүткил мәмлекет усы үш адамның қолында болды“,—деп жазды.

КҮЛТЕГИН

(Киши жазуу)

Текст үлгилери

1. Тәңри тег, тәңриде болмыш,
Түрк Билке қаған,
Бу едке олтуртым. (и-л)
Сабымын тукти еситгил. (г+к)
Улайыу инийигуним, оғланым.
Бирики оғушым, будунум,
Бирйе-шад апыт беглер
Иырайы-таркат буйрық беглер
Отуз.
2. Токуз оғуз беглери, будыны,
Бул сабымын едгути есид,
Қатығды тыңла,
Илгеру-күн тоғсыққа,
Билгеру-күн ортусынрау,
Қурығарыу-кун батысына,
Йырғару-тун ортусыңару,
Анта игиреки будун көп маңа.
Көрур, анга будун.
3. Көп итдим. Ол амты анығ,
йок турк қаған Өтукен йым,
Олусар илте буң йок.
4. Илгеруи-Шантуң йазықа теги сүлдим,
Талайқы кичиг тегмедим.
Биргеру-Токуз ерсенке теги сүледим,
Тутртке кичиг тегмедим.
Қурығару-йир Байырку ийриңе теги сүледим.
Бунча йирке теги йорыгдым.
Өтукен йымда йиг иди йок
ермес, ил тутысын йир Өтукең,
Иыш ермиш. Бу йирде олурып.
5. Табғач будун бирле,
түзелтим. Алтун, кумуш,

исигти, кутай бунсыз анча,
бирур табғач будун сабы,
Сучиг, ағысы, йымшақ ермес.
Сучиг сабын, йымшақ ағын,
арып, ырак будының анга,
Йағутыр ермес. Йағу контукда,
Кисире аныг анта өйур ермес.

Аўдармалар

Тәңридей мәртебели жаралған
Түрк Билке қаған.
Мен тахтқа отырдым.
Сөзимди түўел еситинлер!
Пүткил жеткиншегим, балларым,
Бириккен ордам, халқым,
Оң жағымда шәўкетли беклерим,
Сол жағымда тарханлар ҳәм басқалар,
Отыз тоғыз оғуз беклери, халқы,
Бул сөзимди дыққат пенен тыңла!
Терең ойла.
Илгери-күн шығыста,
Оң жақта-түсликтеги,
Кейин-күн батыста,
Сол жақта-аркадағы,
Халықлардың бәри маған карады.
Усылайынша халықты көбейттим. -
Егерде баяғы кексиз түрк қағаны
Өтукен таўлы, орманлы жерде отырса,
Онда елдиң қайғысы жок болғаны.
Илгери-Шантун жазықлығына
Шекемги жерлерди басып алдым.
Теңизге сәл жетпедим.
Түсликте-Тоғыз ерсенге дейин жаўладым.
Тибетке сәл жетпедим.
Батыста инжу көлин кештим.
Темир дәруазаға шекемги аралықты жаўладым.
Байқыры жерине шекем атландым.
Усыншама жерди қолға киргиздим.
Өтукен жериниң ҳақыйқый ийеси
Жок еди.
Бирақ нағыз ел болатуғын жер,
Усы Өтукен қойнаўы еди.
Усы жерде отырып Табғаш халқы
Менен тәғдирлестим.
Алтынды, гүмисти, дақылды, жипекти,
Шексиз берип атырған Табғаш халқының,
Сөзи шийрин, ғәзийнеси бай еди.

Олар шийрин сөз хәм байлығы аркалы,
Узақтағы халықты өзине жақынлатты.
Жақын көшип-қонып жүрип,
Әдепсиз қылықларды үйренди...
Ақыллы кисилерди табғашлар
алдай алған жоқ.
Егер бир киси алданса руы хәтте
Халқы да алданатуғыны турған гәп.
Табғашлардың шийрин сөз, хасыл
дуньясына көп алдандың.
Түркий халқы, қырылдын.
Түркий халқы, жоқ болдын.
Түсликте-Шуғай қойнауы түүе,
Түн жазығына қонысласақ деуши един.
Түркий халқы, жоқ болдын.
Сонда шуғыл адамлар былай инандырып еди.
„Узақта жасасаң жаманлық көрерсең“.
Жақынырақ жасасаң жақсы сыйлық аласаң“
Усылай инандырып еди.
Билимсиз кисилер сол сөзге инанып,
Жақынлап барып, көби қырылып қалды.
Егер ол жерге барсаң,
Түркий халқы сени әжел күтеди.
Өтүкен жеринде отырып
Ғәзийнеге кәрұан жибер.
Сонда хакынан шығасаң.
Өтүкен қойнауында отырсаң,
Мәңги еллингинди сақлайсаң.
Онда түркий халқы тоқ еди.
Ашлықты да, тоқлықты да түсинбейсең.
Бир тойсаң ашлықты ұмытып кетесең.
Садалығың ушын алдандың,
Қағанның тилин алмадың.
Хәр жерге көшип қонып,
Әбден албырап шаршадың.
Қалғанларың әбден тарығып,
Өли-тири жлғдайында еди.
Тәнрим жарылқағанлықтан
Басыма бахыт қусы қонды.
Қағанлыққа еристим.
Қаған болып, жоқ болып баратырған
Халықты бар қылдым.
Гедейди бай егтим.
Азды көбейттим,
Усы сөзимнің жалғаны барма?
Түркий халқы хәм оның беклери
буны тыңланызлар.
Түркий халқын жыйнап,

Ел еткенлерди бунда айтқанман.
 Жаңылып көшкенлерди де бунда айттым.
 Барлық айтар сөзимди,
 Мәнги тасқа бастым.
 Буған карап билерсизлер
 Түркий халқының ҳәзирги беклери!
 Тахтка гириптар беклер,
 Сизлер жаңылғышсызлар ғой.
 Мен мәнги тас...
 Табғаш қағанының устасына
 Қашау менен жазғыздым.
 Мениң тилегимди қайтармады.
 Табғаш қағаны өнерли устасын
 Жиберди.
 Оларға бөлек мазар салдыртып,
 Иши-тысын жазыу менен қаплагтым.
 Кеўилдеги сөзимди
 (он ок) улларым ҳәм татларға
 Шекем билсин деп, —
 Мәнги тасқа ойып жаздым.
 Бурын бул бир адамлар жүретуғын жол болса,
 Ҳәзирде адамлар жүретуғын соқпақ,
 Усы жерге мәнги тасларды қалатып
 жаздырдым.
 Бул жазыуды жаздырған —
 Ағасы-Йоллық тегин.

КҮЛТЕГИН

(Үлкен жазыу)

Текст үлгилери

1. Үзе көк тәнири
 Асра йағыз йир қылынтунда,
 Екин ара киши оғлы қылынамас.
 Киси оғлынта үзе егум апам,
 Бумын қаған итеми қаған олурмыш.
 Олурыпан түрк будының илин, торусин,
 Тута бермис, ити бирмис.
2. Төрт булуң көп йағы ермис,
 Су сулепен,
 Төрт булундақы будының,
 Көп алмус, көп баз қылмыс.
 Башлығы йукинтурмис,
 Тизлигиг сөкурмис.
 Илгеру-қадырқан йышқа теги,
 Керу-Темир Қапуға теги қантурмыс.

3. Екин ара иди оксыз көк түрк (ити)
Анга олурыр ермис,
Билге қаған ермис,
Алп қаған ермис.
Буйрықы йеме билге ермис ериниг,
Алп ермис ериниг.
Беглери йеме будыны йеме туз ермис,
Ану учун илиг анча гутмус еринич,
Илиг тутуп төруг итмис,
Өзинче кергек болмус.

Аудармалар

Бийикте көк тәнири,
Төменде кара жер жаралған.
Екеуиниң арасында,
Адам баласы жаралған.
Адам баласы үстинен,
Бабам Бумын қаған, истеми қаған,
Қағанлық еткен.
Отырып, түркий халқынын ел журтын,
Бирлестирген, ийелик еткен.
Төрт жағынын бәри душпан екен.
Ләшкерлери менен атланып,
Төрт тәрептеги халықты,
Бириктирген. Басын еңкейткен.
Дизесин бүктирген,
Шығысы-Қәдирқан койнауы,
Батысы-Темир дәруазаға дейинги,
Жерлерди жайлаған.
Еки аралықта ийесиз ызғып,
Жүрген түрклерди,
Усылайынша конысластырған екен.
Данышпан Қағанлар екен,
Алп қағанлар екен.
Басшылары билимли болған екен.
Күшли болған екен.
Беклери де, халқы да исенимли екен.
Сол ушын да елин узак бийлеген екен.
Елди жыйнап заң шығарған.
Соңынан—өзлери қаза тапқан.
Қалың ел жылап сықлаған:
Әўели күн шығыстан,
Бекли шөлиниң ели,
Табғаш, тибет, авар, рум,
Қырғызлар, үш курықанлар,
Отыз татар, кытай, татабылар—
Усыншама халық келип,

жылап сықлады.
Усындай сыйлы қағанлар еди,
Соңынан инилери қаған болды.
Уллары да қаған болды.
Иниси ағасындай болмады.
Баласы әкесіндей болмады.
Билимсіз қағанлар отырған екен.
Жалтақ қағанлар отырған екен.
Хәмиршилери де билимсіз екен.
Жалтақ болған екен.
Бек пенен халықтың келиспеушилигинен,
Табғаш халқының алдауына исенди.
Аға-ининиң дауласқанынан,
Бек пенен халықтың жауласқанынан.
Түркий халқы ел болмады.
Қағанлығынан айрылды.
Беги, пухарасы бәри, Табғаш
Халқына кул болды.
Пәк қызлары гүң болды.
Түркий беклери түркий атын жоғалтып,
Табғаш беклериниң Табғаш
атын тутынып,
Табғаш қағанына бағынды.
Елиў жыл исин-күшин берди.
Олар илгери Күншығыста Бөкли
Қағанына дейин шапқанларды,
Батыста Темир дәруазаға шекем шапқанларды,
Барлығын Табғаш қағанына,
Журт аударып жиберди.
Барлық түркий халқы былай дести:
„Ели қалын халық едим,
Елим қайда?
Ел журтымды қайдан излермен?
Қағанлы халық едим,
Қағаным қайда?
Қандай қағанға күш қууатымды
берермен?— дести.
Усындай себептен табғаш халқына жау болды.
Қарсыласып, қолынан хеш нәрсе келмей,
Қайтадан бағынды.
Бүйтип душпанға күш-қууатын бергеннен көре,
түркий халқы: «Қырылып жоқ болайық»— дести.
Сөйтип, әжелге белин байлай баслады.
Көктеги түрк тәңрим, қасийетли
жер суўы, былай депти:
„Түркий халқы жойылмасын.
Қайтадан ел болсын“— деди.

Әкем Елтерис қағанды,
 Шешем Елбилге катынды,
 Тәңри төбесине услап,
 Жоқары көтерген еди.
 Әкем қаған он жети жигитин,
 изине ертип,
 Шетте жүргенлерди излепти.
 Қаладағылар тауға шығып,
 Таудағылар жерге түсіп,
 Жыйналып, жетпис батыр жигит
 болыпты.
 Тәңри куәт бергеннен соң,
 Әкем қағанның әскери,
 Жауға бөридей атылды.
 Жауларды қойдай бауызлады.
 Оңға, солға атланып, елди жыйнап,
 Әскери жети жүз жигит болыпты.
 Жети жүз жигит,
 Елсиз, қағансыз,
 Гүн хәм кул болып,
 Түркий атынан айрылған халықты,
 Ата-бабасының мәканына,
 Қайтадан алып келди.
 Ел арасында, „төлис“, „тардуш“,
 „жабғы“, „шад“ хәм басқа,
 Мәнсап ийелери сайланды.
 Оң жағында Табғаш халқы жау еди.
 Сол жағында: „Баз қаған“, „тоғыз оғуз“
 халқы жау еди.
 Қырғыз, қурықан, отыз татар,
 Қытай, Татабы-бәри де жау еди.
 Әкем қаған усылайынша...
 Қырық жети ирет атланды.
 Жигирма ирет айқасты.
 Тәңри жарылқағанлықтан,
 Елди ел етті.
 Қағанлығын нығайтты.
 Жауын жеңди.
 Дизесин бүктірди,
 Басын еңкейтти.
 Әкем қаған усылайынша ел-журт
 сорап дүньядан өтті.
 Әкем қағанның басына,
 Биз қағанның балбалы¹ (мүсини) қойылды.

¹ Ески түркі көңімлеринин әдети бейынша елген кишин басына оның тиришиликте жауласып елген адамның тастан жасалған мүсини қойылатуғын болған.

Оның елинің үстинен,
Ағам қаған болды.
Ағам қаған болып,
Түркий халқын көркейтти.
Гедейди бай етті.
Азды көбейтті.
Ағам қаған болғанда,
Өзим тардуш халқына „шад“ (бий) болдым.
Ағам қаған менен бирге атланып Шығыста,
Жасыл көлине,
Шантун жазығына дейинги,
Батыста-Темир дәрўзаға шекемги
Жерлерди қолға киргиздик.
Көгменнен асып,
Қырғыз жерине шекем барып жеттик.
Бас аяғы жигирма бес ирет атландық.
Он үш ирет қарсыластық.
Елин еңкейтип,
Қағанлығын қансыраттық.
Дизесин бүктирдик.
Түркеш ханы-түрк,
Өз халқымнан еди.
Әдалатсызлығы, бизге еткен,
Жауызлығы ушын, қағаны өлди.
Кәтқуда беклери де қайтыс болды.
Он оқ халқы азап көрди.
Атамыз, бабамыз қураған,
Жер—суў ийесиз болмасын деп,
Азларды¹ халық етип күрадық.
Оларға Барыс бек болды.
Қаған атағын оған биз бердик.
Қаған қызы болған қарындасымды бердик.
Қағаны өлип, халқы гүн, кул болып,
Қалған еди.
Елдің жер суўы ийесиз қалмасын дедик.
Аз, қырғыз халқын жыйнап,
Әдеўир урыстық,
Елин және қайтып бердик.
Илгери Қадырқан жазықлығынан өтип,
Халықты усыншама көбейттик.
Соң Кену тарманға шекем түрк халқын
қондырдык.
Ол ўақытлары кул-куллы болған еди,
Гүн-гүнли болған еди.
Иниси ағасын билмес еди.

¹ Аз—халықтың аты,

Улы әкесин танымас еди.
Биз ийелик еткен журт усындай еди.
Түрки Оғуз беклери халықты
тынлаңызлар!
Аспаннан тәңри баспаса,
Төменде жер айрылмаса,
Түрк халқы ел-журтыңды,
ким хорлайды?
Түрки халқының атақ даңқы,
Өшпесин деп,
Мени қаған етип отырғызған еди,
Иши аш.
Сырты тонсыз
Бийшара, мусапир халықты басқардым,
Иним Күлтегин екеуіміз ойластық.
Әкеміз, ағамыз қураған халықтың,
Аты, данқы өшпесин деп,
Түрки халқы ушын,
Түнде ұйықламадым.
Күндіз отырмадым.
Иним Күлтегин,
Еки шад (бий) менен бирге,
Өлип-тирилип ұлғайттым.
Бириккен халықты татыуластырдым.
Өзим қаған болып тұрғанда,
Жер, сайда ызғыған халық,
Өлип житип,
Жаяу—жалпы жыйналды.
Сөйтип тәңри жарылқады.
Бахтым ашылып,
Сәғи түскенликтен,
Өлимши халықты тирилттим,
Жалаңаш халықты тонлы,
Гедей халықты бай қылдым.
Аз халықты көп қылдым.
Татыу елге жақсылық қылдым,
Төрт тәрептеги халықты,
Бирлестирип, татыу қылдым.
Бәри маған бағынды.
Әкем қаған өлгенде,
Иним Күлтегин жети жаста қалды.
Он жаста Умай атақлы,
шешемнің қолында,
Күлтегин ер атанған еди.
Он алты жасқа келгенде,
Ағам қағанның ел-журтын,
Сонша молайтты.
Алты губ, соғдақларға қарсы атландық.

Оларды қыйраттық. Табғаш,
Оң тутуктың бес мың әскери келди,
Урыстық.
Күлтегин жауға жаяу атланды.
Оңтутукты белгили көсемлери
менен бирге қолға түсирди.
Жарақлыларын қағанға еншіге берди.
Ол әскерди сонда қыйраттық.
Жыйырма бир жасқа келгенде,
Чага Сенунменен айқастық.
Тадық Чурдың боз атын минип шапты.
Ол ат сонда өлди.
Екиншиде Ышбар Ямтардың боз
атын минип шапты.
Ол ат сонда өлди.
Үшиншиде йегин Силикбектин
Ерглеули торы атын минип шапты,
Ол ат сонда өлди.
Оның жарағы, сауытына
Жүзден артық найза тийди.
Күлтегин Азман ағын минип,
Сауашқа умтылды.
Алты жигитин шанышты,
Жетинши жигитин қылышлады.
Екинши ирет Күлшағақта.
Едизлер менен шайқастық.
Күлтегин Аз тулпарын минип,
Шабулға умтылып,
Бир жигитин шанышты,
Тоғыз жигитин жаралады.
Едиз халқы сонда қырылды.
Үшинши ирет Болболонда,
Огузлар менен айқастық.
Күлтегин Азман ағын минип,
Шапты, шанышты.
Әскерин жендик.
Иним Күлтегин қаза болды.
Өзим қайғырдым,
Көрер көзим көрместей,
Билгир ақлым билместей,
Өзим қайғырдым.
Тағдир тәңириниң иси,
Адам баласы бәри өледі.
Сонша ойландым;
Көзге ыссы жас келеді,
Кеуилге ауыр шер келеді.
Тағы да ойландым,
Қатты қайғырдым.

ТОНЬКУК

(аудармалар)

Мен Билке, Тонькук, табғаш елинде
тәрбияландым.
Түрки халқы ол ўақытта табғашқа
қарайтуғын еди.
Дәслең түрки халқының қағаны болмай,
Соңынан табғашлардан ажралды.
Қағанлы болды.
Қағанын таслап,
Табғашқа қайтадан бағынды.
Тәңри сонда былай деген екен:
Қаған бердим.
Қағанынды таслап бағындың.
Басқаға бағынғаның ушын
Тәңри сени өлимши етги.
Түрки халқы қырылды,
Әскерлери жоқ болды.
Түрки халқы жасаған жеринде
Тирилик қалмады.
~~Ойда-қырда~~ қаңғып қалғанының хәммеси
Жети жүз болды.
Еки бөлеги атлы еди.
Бир бөлеги жаяў еди.
Жети жүз адамды изине ерткен
Көсеми шад (бий) еди,
Изиме илесин,—деди.
Илескени мен едим.
Мен Билке Тонькук,
Сизди қаған етип сайлай жақпан дедим.
Ойландым:
Арык буға менен,
Семиз буғаның паркын билмес—деп
Қорықтым.
Усылайынша ойландым.
Сөйтип тәңри бийлик бергени ушын,
Оны қаған етип сайладым.
Билке Тонькук,—өзиң тархан
(Кенесши) бол,
Мен Елгерис қаған болайын,—деди,
Түсликте—табғашты,
Шығыста—қотанды.
Терисликте—оғузларды көп
қырғынға ушыратты.
Ақыл ийеси,
Сөз ийеси мен болдым.
Шуғай кузан—деген жерде.

Қара қумда отырған едик.
Кийик жеп,
Қоян жеп отырыўшы едик.
Халық тамағы тоқ еди.
Жаўымыз жыртқыш қустай көп еди.
Биз жемтик едик.
Усылай отырған ўақытта,
Оғузлардан елши келди.
Елшинин сөзи мынанлай:
Тоғуз оғуз халқы қаған сайлады.
Табғашларға Күн сенунди жиберди,
Қотанларға Тонра семди жиберди.
Сөзиниң мәниси былай:
Азғана түрки халқы көшпели еди,
Қағаны алп (бағадыр) еди.
Ақылғөйи Билке (дана) еди
Усы еки киси дүньяда бар болса,
Сени—табғашты қырады.
Шығыста—қотанды қырады.
Мени—оғузды қырады.
Табғашлар, түсликтен шабын.
Қотанлар, шығыстан шабын.
Мен терисликтен бас саламан.
Түрки Сир халқын,
Сол душпанды жоқ қылайық!
Усы сөзди еситип,
Түнде уйқым келмеди.
Күндиз отырғым келмеди.
Ақыры қағаныма былайынша
Өтиндим:
Табғаш, оғуз, қотан.
Булар үшеўи бас салса,
Бизлер тек иши-тысымызды ғана,
устап қаламыз.
Жуқаны сындырыў-ансат,
Жиңишкени үзиў-ансат.
Жуқа калыңлап кетсе,
Тек оны алп сындырады.
Жиңишке жуўанласа,
Оны тек алп үзеди.
Сонлықтанда булардың басын,
қоспай турып,
Шығысқа—қотанға,
Түсликке—табғашға,
Батыста—қурданға
Терисликте—оғузға
Еки-үш мың әскер менен барыўымыз керек.

Қағаным өтенишимди тыңлады.
Кеуиллениуи менен-басла, — деди.
Көк Өнуг көлинен өтип, Өтукен
Қойнауына басладым.
Тоғла көлинің жанында, сыйыр
Минген оғузлар гезлести.
Әскери үш мың екен.
Биз еки мың екенбиз
Урыстық.
Тәнримиз жарылқап, жендик.
Буннан кейин биз еки мың әскер
екиге бөлиндик.
Қағаным өтениш жасап,
Шангуң қаласына,
Теңиз көлине апардым.
Жигирма үш қала қыйратылды.
Үйсүн буннатату журтын қолға
киргиздик.

ОҒУЗНАМА

Түрк тиллес халықтардың тарихында және бір баслы орынды ийелейтуғын шығарма IX әсирде жазылған „Оғузнама“. Бул тийкарынан оғузлардың тарихы ҳаққындағы дәстан болып, Оғуз батырдың тууылыуынан баслап хәм онын Сырдәрья жараларынан Едилге шекемги сауашларда болғанын сөз етеди. Тарихый документлерге карағанда оғузларды түркменлер менен көбирек сайланыстырады. Бул орынлы. Бирақ, тарихта оғузларды карақалпақлардың ата-бабалары болған печенеглер менен байланыстырыушы хроникалық документлер сақланып қалған. IX—X әсирлерде Оғузлар Сырдәрьяның төменги ағысы, Арал теңизинин бойын жайлаған. Ал, X әсирде көпшилик оғузлар печенеглер жайлаған Жайық дәрьясының бойына мәканласты. Булар рус жылнамаларындағы түрклерди еске салады. Сонлықтан да карақалпақлардың ата-бабалары печенеглер менен оғузлар арасында сол уақыттың өзінде-ақ байланыстың болғанлығын бийкарлауға болмайды. Карақалпақлар Сырдәрьяның Аралға куяр жеринде оғузлар менен араласа отырып, парсы авторларының мийнетлеринде „Дехи нау“, араб авторларында „Ал-Карят-ал-Хадиса“ яки Жаңакентти хәм де Сауран, Сығнақ қалаларын салыуға қатнаскан.

Усыған байланыслы болса керек, академик В. М. Жирмунский „X әсир менен XII әсир аралығында оғузлар менен печенеглер арасында бир қанша жақын қатнасық болды“ деп көрсетеди. Түрк тилиндеги биринши „Оғузнама“ ҳаққында биз ең дәслеп Оғуз-қыпшақлар тайпасынан шыққан египетли XIV әсир тарихшысы Әбиу-Бәкир бин Абдулла, бин Айбектиң „Даңқлы тарих маржанлары“ деп аталған китабында

ушыратамыз. Бул китап соңынан 531-жыллары айырым себеп-лер менен Анауширван Эдилдин үэзири Бузург Мехр қолына өткен. Кейиннен Харрун ар Рашид дәўирлерине келип (763—809 жылларда) китап араб тилине аўдарылған.

„Оғузнама“ тийкарынан 12 баптан ибарат болып, хәр бир бапта Оғуз батырдың қахарманлықлары менен ушырасамыз.

ТЕКСТ ҮЛГИЛЕРИ

...Көне күнлерден бир күн Ай қағаннұң көзу йарыб бода-ды, еркек оғул тоғурды. Ошул оғулнұң өнлуги чырағы көк ерди, ағызы аташ қызыл ерди, көзлери ал, сачлары, қашлары қара ердилер еди. Иақшы нәпсихилерден көруклучирек ерди. Ошул оғул анасының когузундун оғузны ичиб, мундун арты-ғырақ ичмеди, йиг ет аш сүрме тиледи, тилге келе башлады. Қырық кундун соң бедукледи, йүрурди, ойнады. Адағы уд адағы дег, беллери бөри беллери дег, йағры киш йағры дег, көгзу адуғ көгзу дег ерди. Беденинунің қамағы туг тулуклуг ерди, йылқылар күтейе туруп ерди, атларға мине туруп ерди, кик ав авлайа туруп ерди. Күнлерден соң, кечелерден соң йигит бөлди. Бул чақда бу йерде бир улуг орман бар ерди. Көб мүренлер, көб оғузлар бар ерди. Бунда келенлер кик көб көб, бунда учқанлар қуш көб көб ерди. Ошул орман ичинде бедук бир қиат бар еди, йылқыларны, ел күнлерни йер ерди. Бедук йамаһ бир кик ерди. Берке емчек бирле ел күнни басуб ерди. Оғуз қаған бир ериз қағаз киши ерди. Бу қиатны авламақ тиледи. Күнлерде бир күн авға чықты, жыда бирле, йа оқ бирле тақы қылыч бирле, қалқан бирле атлады. Бир буғу алады. Шул буғуны талнұң чубуғы бирле йығачқа бағлады, кетти. Мундун соң ерте болды, таң ерте чақа келди, көрди ким қиат бугуны алуб туруп. Көне бир адуғ алды алтунлуг белбағы бирле йығачқа бағлады, кетти. Мундун соң ерте болды, таң ерте чақта келди. Көрди ким қиат адуғы алуб туруп. Қәне ошу йығачның түбинде турды. Қиат келиб башы бирле Оғуз қалқанын урды. Оғыз жыда бирле қиатның башын урды, оны өлтурди. Қылыш бирле башын кести, алды кетти. Көне келиб көрди ким бир шунқар қиатның ичегисун йемекте туруп. Йа бирле оқ бирле шунқарны өлтирди, башын кести. Андан соң деди ким шунқарнұң анағусы өшбу туруп. Буғу йеди, адуғ йеди. Жыдам өлтирди, темур болса. Қиатны шунқар йеди. Йә оқум өлтирди, йел болса деб деди, кетти.

Тақы қиатның ағусу өшбу туруп. Көне күнлерде бир күн Оғуз қаған бир йерде тәңрини жалбарғуда ерди. Қараңғулук келди. Көктун бир көк йарук түсти. Кундун айан айдан қағулғулуграқ ерди. Оғуз қаған йируди, көрди ким ошбу йарукның арасында бир қыз бар ерди. Йалғуз олтуруп ерди. Иақшы көруклуг бир қыз ерди. Анұң башында аташлуг йаруклуг бир меңи бар ерди, алтун қазуң дер ерди. Ошул қыз

андағ көруклуг ерди, ким күлсе көк тәңри күле туруп, йығласа, көк тәңри йығлайа туруп. Оғуз қаған аны көрдукге өзи калмады, кетти, севди, алды, ануң бирле йатты, тилегусин алды. Тел боғаз болды. Күнлерден соң, кечелерден соң йарурды, уч еркек Оғулны тоғурды. Биринчисиге Күн деп ат койдылар, икинчисиге Ай деп ат койдылар, учунчисиге Йулдуз деп ат койдылар. Қәне бир күн Оғуз қаған ауга кетти. Бир көл арасында бир йығач көрди. Бу йығачнун кабуцағында бир кыз бар ерди, йалғуз олтуруп ерди. Иақшы көруклуг бир кыз ерди. Ануң көзу, көктун көкрек ерди, ануң сачы мурен усуғы дег, ануң тиши унжу дег ерди. Андағ көруклуг ерди ким иерниң ел күни аны көрсе ай ай, ах ах өлербиз деб, сүттен кумуз бола туруплар. Оғуз қаған аны көрдукте өзи кетти, жүрегиге аташ аташ тушти, аны севди алды, анын бирле йатты, тилегусин алды. Төл боғаз болды, күнлерден соң, кечелерден соң йарұды, уч еркек оғулны тоғурды. Биринчисиге Көк ат койдылар, икинчисиге Тағ ат койдылар, учунчисиге Теңгиз ат койдылар. Андан соң Оғуз қаған бедук той берди, ел күнге жарлық жарлаб кеңештилер, келдилер.

Аударма

...Ески күнлерден бир күни, Ай қаған көз жарып, ул туўылды. Сол боланың түси-көзи көк еди, аўзы жалындай қызыл еди. Шашлары, каслары кара еди. Жаксы тағамлардан аўқат тиледи. Сол бала анасынын көксиндеги уўызды ишип, буннан артық ишпеди. Жеў ушын ет, аўқат сорады, тилге келе баслады. Қырық күннен соң еңбекледи, жүрди, ойнады. Аяғы айыўдың аяғындай, беллери бериниң белиндей, жаўырыны адамның жаўырнындай, көзлери адам көзлерине мегзес еди. Қәўмети тик толық еди. Жылқыларды көтере алатуғын еди. Атқа минип, кийик аўлайтуғын еди. Күнлер, түнлер өткен соң жигит болды. Бул ўақытта бул жерде бир үлкен орман бар еди. Бул жерде сыйырлар, өгизлер бар еди. Пада-пада кийиклер, топар-топар куслар бар еди. Усы орманда үлкен бир қиат¹ бар еди. Жылқыларды жеп күн көретуғын еди. Қиат кийикти де жейтуғын еди. Кийик куўып тоғайды пәтенге келтирди. Оғуз қаған аңға қызығатуғын киси еди. Бул қиатты аўламақшы болды. Күнлерде бир күн аўға шықты. Жанында шокмары, оқ жайы, қылыш хәм қалқаны бар еди. Бир буғыны алды. Сол буғыны талдың шыбығы менен ағашқа байлап кетти. Таң атқан соң келген еди. Қиат буғыны алыпты. Гөне бир „адуғ“ ты алып алтынлы белбеўи менен ағашқа байлап кетти. Таң сәхәр ўақтында келди, көрди. Қиат „адуғ“ ты алып атырған екен. Ағаштың жанына келип турды. Қиат келип

1. Қиат—дәў мәнисинде.

басы менен Оғуз қалқанын урды. Оғуз шоқмар менен Қиаттың басына урды, өлтирди. Қылыш пенен басын кесип алып кетти. Және қайгып келсе, бір суңқар қиаттың ишегин жеп атырған екен. Оқ жай менен суңқарды өлтирип басын кесті. Буннан соң айтты: Суңқардың сыбағасы усы болар. Қиат бұғыны жеди, адуғты жеди, шоқмарым өлтирди. Обалы-шоқмарға, Қиатты Суңқар жеди, оғым өлтирди. Обалы-оққа-деп кете берди. Жауыз Қиаттың сыбағасы усы болды.

Өткен күнлердің биринде бир күни Оғуз қаған тәңрисине сыйынып турған еди. Аспаннан бир көк жарық түсти. Күннен жақты, айдан қараңғылау еди. Оғыз қаған көрди, сол сәуленің арасында бир қыз бар еди. Жалғыз отырар еди. Сымбаты келіскен, жақсы бир қыз еди. Оның басында оттай сәуле шашып турған бир меңи бар еди. Алтын қазықтай еди. Сол қыз әдеуір сулуы еди. Күлсе аспан қудайы күлетуғын, жыласа аспан қудайы жылайтуғын дәрежеде еди. Оғуз қаған оны көргенинде өзін жоғалтты. Сүйди, үйленди, оның менен бирге жатты, тилегін орынлады. Күнлерден бир күн көз жарып, үш уллы болды. Бириншисине Күн-деп ат қойды. Екиншисине Ай деп ат қойды. Үшіншисине Жұлдыз деп ат қойды. Және бир күни Оғуз қаған ауға кетти. Бир көл арасында алдынан бир ағаш шықты. Бул ағаштың қабығында бир қыз бар еди, жалғыз отырар еди. Жақсы көрікли бир қыз еди. Оның көзі көлген көгірек еди. Оның шашы гәуһәр усағындай, тислери ҳинжидей еди. Әдеуір көрікли еди, егер аспан тынык күнлері айдың оған көзі түссе „ах, ах! ышқында өлтирдин“ — деп сүттей жарық болып кетер еди. Оғуз қаған оны көрди де өзінен кетти. Жүрегі жалынлап оған ашық болды. Үйленди, бирге жатты, тилегін орынлады. Күилерден бир күн, көз жарып, үш ул тууды. Бириншисине Көк деп ат қойды. Екиншисине Тау деп ат қойды. Үшіншисине Теңіз деп ат қойды. Оннан соң Оғуз қаған үлкен той берди.

МАХМУД ҚАШҒАРИЙ ХӘМ ОНЫҢ „ТҮРК СӨЗЛИГИ ТӨПЛАМЫ“ ШЫҒАРМАСЫ

Махмуд ибн-ул-Хусайн ибн Мухаммедәдил Қашғарий XI әсирдің басларында Баласағун қаласында туылған. Оның бабасы Қашғарлық болып, соңынан Баласағунға көшіп келип, сол жерде отырықшы болып қалған.

Ол жаслығынан-ақ илимге қызыққан болып, Қашғардан Сибирь жерлеріне шекемгі жайласқан түрк тиллес халықтарының әдеп-үрп хәм ауызеки әдебий естеликлерін жыйнауға қызыққан еди.

Х эсирдин басларында Қарлук қәўимлериниң аўкамы күшейип, Орта Азиядағы ең ири мәмлекет—Қараханийлер мәмлекети пайда болған еди. Қараханийлердиң пайтахты тез арада Қашғардан Баласағунға көширилип, бирқанша ўақытлардың өтиўи менен ол Сырдарья бассейниндеги айырым қәўимлерин хәм Саманийлердиң қараўында болған Бухара хәм Самарқанд жерлерин өзине бойсындырды. Қараханийлердиң Орта Азиядағы жокары мәдениятлы еки халықты—Шығыста уйғырларды, батыста түркий Иран қәўимлерин бағындырып алыўы, сол дәўирдеги Орта Азияда пайда болған әдебий тилдиң сәўлелениўине себепши болды. Бул әдебий тил сол дәўирдеги Қараханийлер мәмлекетинде еки бағдарда раўажландырылып, еки орайға ийе болды. Булардан бири Қашғар, Қарлуғ-уйғыр диалекти тийкарында, екиншиси Баласағун оғуз-қыпшақ диалекти тийкарында әдебий тилди қәлиплестирди. Махмуд Қашғарий усы дәўирде шыққан Қараханийлер мәмлекетиниң белгили илимпазы болып, Қарлуғ—уйғыр хәм де Оғуз—қыпшақ диалектерине айрықша итибар берип изертлеген илимпазлардың бири.

Махмуд Қашғарий сол дәўирдиң өзінде-ақ пүгкил түркий қалаларының арасын гезип шыққан.

Алты мыңнан ибарат түркий сөзлерин арабшаға аўдарып, өзниң „Девану луғатит“ (түрк сөзлиги топламы) деген шығармасын жазған. Бул ҳаққында автор төмендегише жазады:

„Мен түрклер, түркменлер, оғузлар, чигиллер, ягмалар, қырғызлардың қалаларын, аўыл хәм жайлаўларын көп жыллар бойы гезип шықтым, сөзлерин топладым. Хәр қыйлы сөзлердиң қолланыўларын үйренип, анықлап шықтым. Мен бул ислерди тил билмегенлигим ушын емес, бәлки бул тиллердиң хәр қандай парқын анықлаў ушын иследим“.

Махмуд Қашғарий буннан тысқары „Жавахир-ун-навх фи луғатий түрк“ (Түрк тиллериниң синтаксислик қағыйдалары) деген шығармасын жазған. Бирақ, бул шығарма еlege шекем табылмай атыр. Екинши шығармасы „Түрк сөзлиги топламы“ ХХ эсирдиң басында Стамбулдан табылды. Бул қолжазбаны көширген кәтип Мухаммед бинни Әбу Дамашқыйдың мағлыўматына қарағанда, бул нуска Махмуд Қашғарийдиң өз қолжазбасынан алынған. Бул шығарма 1915-жылы үш томлық китап болып Стамбулда басылған. Шығысты изертлеўши Брокельман тәрәпинен 1928-жылы немец тилине, 1939-жылы Басим Аталай тәрәпинен оспанлы түрк тилине, кейинирек С. Муталлибов тәрәпинен өзбек тилине аўдарылған. „Түрк сөзлер топламы“ тили жағынан дерлик барлық түрк тиллес халықлар менен ортақласады. Бул ҳаққында профессорлар Н. М. Маллаев хәм А. П. Қаюмовтың бахалы пикирлери бар.

ДЕВАНУ ЛУҒАТИТ ТҮРК

(Түрк сөзлиги топلامы)

Текст үлгилери

Қыш, йай билен тоқушты,
Қыныр көзүң бақышты,
Тутшқалы йақышты,
Утғалымат оғашур.

* * *

Қыш йағару сувленур,
Эр эт мәнин йавланур,
Иглер йэме саврыйур,
Эт ийн такы бәкришур.

* * *

Йамғыр йағуб сачылды,
Турлук чәчәк сугулды,
Йинәк қапы ачылды,
Чиндан йыпар йуғрашур.

* * *

Иай барубан эркузи,
Ақты ақын мундузы,
Туғды йаруғ иулдузы,
Тыңла сөзүм кулгусиз

Қар, буз кәмуғ еришти,
Тағлар сувы ақышды,
Көкшин булут әрушди
Қайғуқ болын огиришур.

Өрди булыт ырашу,
Ақты ақын мунрешу,
Қалды будун таңлашу,
Көкирер такы маңрашур.

Ай копуб әвленуб,
Ақ булут әрленуб,
Бир-бир үзе өкленуб,
Саулуб сувы әнрешур.

Қуйды булут иамғурын,
Кәриб тутар ақ торын,

Қырқа қозты ол қарын,
Ақын ақар анрашур.

Йылқы йазын атланур,
Отлаб анын этланур,
Бәглер сәмиз атланур,
Сәвнуб оғур ысырашур.

АҰДАРМАЛАР

Ышқы дәрти қоймайды,
Сағыныш және қыйнайды,
Кеулим оған тоймайды,
Жүзим мениң сарғаяр.

Т. I. 99-бет.

Едил сууы ағып атыр,
Тастын түбин қазып атыр,
Астында балық, бақа жатыр,
Көлдің ишин толтырып.

Т. I. 103-бет.

Көрип неге қашпадын,
Ямар сууын ишпедин,
Малы-мүлкін шашпадын,
Жесин сени сыртланлар.

Т. I. 108-бет.

Жаз айлары келгенде,
Қыс азықты хәзирле,
Айлар өтер белгисиз,
Күн, түн өткен гезинде.

Т. I. 111-бет.

Болған бұрын даналар,
Таўдай бәлент билимли.
Данышпанға саналар,
Ардақлаған илимди.

Т. I. 113-бет.

Дедим оған жанан,
Хош келдің биз таман,
Жоллар еди жаман,
Сахра менен тутасқан.

Т. I. 119-бет.

Арғымақ атым атылды,
Көргеннен соң тақырды.
Аспан жүзин булт басып,
Сел жамғырын шақырды.

Т. I. 157-бет.

Күлди бәхәрдің жүзи,
Ақты сел ерип, музы,
Шықты жарық жұлдызы,
Тыңла сөзим күлкисіз.

Т. I. 121-бет.

Бузраж және ойланды,
Батырлары сайланды,
Әскерлери жыйланды,
Сауаш ушын атланар.

Т. I. 161-бет.

Мэй ыдысы саз болсын,
Түби көз киби толсын,
Ғамы қурысын, өлсин,
Күн-түн ойнап күлейик.

Т. I. 126-бет.

Аманат алды, бермеди,
Дос орнында көрмеди,
Қысынып көп терледи,
Қас болыудан қорқады.

Т. I. 163-бет.

Бузылды бул заманлар,
Жыйналды көп жаманлар,
Кемейип билимданлар,
Илим-хикмет жоғалды.

Т. I. 128-бет.

Хан шатыры құрылды,
Сауашқа дабыл урылды,
Жаулар желдей үйрилди,
Қашқан менен кутылмас.

Т. I. 203-бет.

Жаман адам жоқ болсын,
Ғақ, әдалат көп болсын,
Қозы, бәри жарассын,
Мөминлерден бек болсын.

Т. I. 130-бет.

Өзинен өзи ойланды,
Душпанлар көп жыйланды,
Салажақ болып ойқанды,
Бунша жауды ким жеңер.

Т. I. 209-бет.

Түрлі шешек ашылды,
Гүллі гилем жазылды,
Дүнья қызыл-жасыллы,
Умытылды сууықлар.

Т. I. 141-бет.

Арт жағына шегинди,
Айнала берип бекинди,
Қылмысына өкинди,
Тутқынлықта қыйналды.

Т. I. 212-бет.

Ғәзеп пенен атландым,
Арыслан киби тапандым,
Батырын жығып, бапладым,
Енди мени ким тутар.

Т. I. 146-бет.

Еркти берип босаттым,
Барлық мүлкин оған арттым
Ылайықлы жаза таптым,
Қылмысларын мойнына алды.

Т. I. 217-бет.

Сауаш күни қашқанба?
Ели қалған душпанда.
Хәр аяғын басқанда,
Үни шықпас мунайып.

Т. I. 223-бет.

Өрге қарай жуғырдым,
Жылап-жылап жығылдым,
Өз бахтымды не қылдым,
Көзден қанлы жас ағар.

Т. I. 270.

Кеўлим мениң қыйнайды,
Жүреклерим ойнайды,
Енди қәйтип баўрыма,
Баспағанша қоймайды.

Т. I. 230-бет.

Изиннен келсе бир адам,
Иззет қылғыл сен мудам,
Ғарғап кетсе мийманлар,
Жаманы болмас ҳеш одан.

Т. I. 272.

Жасын көкти айырды,
Самал бултты қайырды,
Айғыр-байтал жайылды,
Ойнақласып шадланар.

Т. I. 238-бет.

Жылқы жазда семирер,
Жайлаўдан көк желинер,
Беклер оған ер салар,
Дойнақлары керилер.

Т. I. 282.

Элиплер бәри сап келер,
Бир-бирине тәп берер,
Кәтесиз оқ атады,
Кимлер оған шақ келер.

Т. I. 240.

Танғут елин қыста басты,
Шермәнделик хәдден асты,
Дүнья малларын уласты,
Тутқын болып басын ийди.

Т. I. 259.

Ылай балшық дизилер,
Кәмбағаллар езилер,
Суўық қатты сезилер,
Бармақларын ү плесер.

Т. I. 249.

Өзин мактап кеўли тасты,
Жерин өлшеп, алға басты,
Ат қамшылап қарсыласты,
Ал ол болса кейин қашты.

Т. I. 301.

Ай шығып айланды,
Ақ булт топланды,
Аспан жүзи қапланды,
Моншақ суўлар тамшылар.

Т. I. 258.

Бултлар шақмақ шақпақта,
Жамғыр буршақ жаўмақта,
Самал оны куўмақта,
Қайда барар белгисиз.

Т. I. 336.

Жигитлерди ислетип,
Бағ мийўесин гүллетип,
Кулан-кийик аўлатып,
Байрам қылып жасайық.

Т. I. 262.

Сауашларда алыстым,
Сәркардаға жабыстым,
Қасқа атта атыстым,
Ядтан шықпас сол күнлер.

Т. I. 348.

Жаў корғанын айырдым,
Алиплер мойнын қайырдым,
Бир нешшесин майырдым
Тердим алтын гүмистен.

Т. 1. 351.

Аяқта қалмады дәрман,
Мен хәзир жәрдемге зарман,
Қалмасын кеуилде әрман
Сүйиклим мени тез емле.

Т. 1. 361.

Қызыл, сары алысты,
Көк хәм жасыл жарысты,
Бир-бирине тарысты,
Адам оған таң қалар.

Т. 1. 375.

Бирин-бири қуғалады,
Көп геллелер думалады,
Душпан және тубалады,
Қылыш қынға жуўырады.

Т. 1. 377.

Кеспекши едим куўып барып,
Ләшкерлердің тобын жарып,
Бирақ олар аман қалып,
Дүнья берип жан сақлады.

Т. 1. 380

Алдады мени,
Жумсақ бәден қыз.
Қаўметі гүлдей
Мурны да тегис.

Т. 1. 390

Музды жәўхәр демен,
Тасты гәўхәр демен,
Хәргиз алдана көрмен,
Алымлар буны жақтырмас.

Т. 1. 396.

Түн ўактында бастық биз,
Хәр таманнан қыстық биз,

Атғың жалын кестик биз,
Мыңлақлыны астық биз.

Т. 1. 407.

Түрлі шешек ийилди,
Зер кийимин кийинди,
Төрт бес гүйин түйилди,
Ашылмаққа асығар.

Т. 1. 409.

Нәсиятым балам,
Билимсізлік—харам.
Ол тақан болса егер,
Бәрхә төгилип кетер.

Т. 1. 412.

Бакырып саўаш курамыз,
Душпанға найза урамыз.
Соңынан тыныш турамыз,
Қатты душпан жумсасын.

Т. 1. 413.

Келсе егер хаканым,
Абат болар мәканым,
Тарқалмас дос-яраным,
Елдің күши жәмлесер.

Т. 1. 424.

Суўық бетке урады,
Кеўлим жазды сорады,
Қар дүньяны орады,
Беденлерим қалтырар.

Т. 1. 430.

Ат куйрығын байладық,
Үзенгисин сайладық,
Алдайық—деп ойладық,
Еплеп сөйтип шегиндик.

Т. 1. 438.

Беглердің аты шаршады,
Дәслепки ғайрат тарқады,

Женилүүден қорқады,
Жүзлери әбден сарғаяр.

Т. 1. 449.

Гөзеп турып көзинен,
Оқ аттым изли-изинен,
Жалбарына бер қаншама,
Пайда жоқ-дедим сөзиңнен.

Т. 1. 455.

Алдын өзиң қарсы шықтың,
Гунайынды ким кешер,
Соның ушын найза тықтым,
Қаныңды енди жер ишер.

Т. 1. 458.

Дәслеп ата-анаңның,
Қәдирле сен сөзлерин.
Қутырынып мақтанба,
Мал мүкли болған гезлериң.

Т. 1. 465.

Душпанның атын өширдик,
Өз жайынан көширдик,
Кеулимизди өсирдик,
Тийди әжелдің оғы.

Т. 1. 476.

Аттан түсип қарайық,
Душпан жолын орайық,
Арыслан киби болайық,
Жаудың күши босассын.

Т. 11. 21 бет.

Анды көрип кеули тасты,
Ийтим дәрхал тарпа басты.
Албырақлап кейін қашты,
Тамағынан бууып алды.

Т. 11. 31 бет.

Әуел тутқын қылмаңыз,
Хор болмасын олжаңыз,

28

Теңиз киби қус ушар
Көз жасыма қараңыз.

Т. 11. 51 бет.

Жау әскерин қайырған,
Мойнын бурап майырған.
Данқы елге жайылған
Мәртти әжел қулатты.

Т. 11. 77 бет.

Таудың басы барк урып,
Етеклери жарқырап,
Сарқырама сарқырап,
Сыйыр, буға мәңиресер.

Т. 11. 83 бет.

Әскерди жыйнап атландым,
Кәманыма оқ салдым,
Сауаштың алдында бардым,
Мәртти көрип басын ийди.

Т. 11. 88.

Хәрекеті сезилди
Ала алмадым кегимди,
Кулынымды алып шегинди,
Айдап кетти қойымды.

Т. 11. 95.

Мисли жаз, қыс дусласты,
Хөнер ашып мушласты,
Бирин-бири қыстасты,
Оқ атыуға асығып.

Т. 11. 104.

Жениу қыйын жерлести,
Руу, кәуим бирлести,
Әскер жыйнап еллести,
Бирге келип өш алар.

Т. 11. 114.

Қудалыққа сорасты,
Соң ақылдан адасты,

Енди тисим қамасты,
Алды Турымтайымды.

Т. II. 123.

Жигит еди белли,
Алты жигити өлди,
Көзинин жасы селли,
Енди оны ким тыңлар.

Т. II. 134.

Жамғыр жаўып шашылды,
Бул гүркиреп басылды,
Түрли шешек ашылды,
Жағымлы ийис бурқырар.

Т. II. 139.

Арғымақлар атылды,
От шығарып жасынлы,
Қыйратып көк ҳасылды
Туяқлары дүпирлер.

Т. II. 153.

Күшейди билегим,
Жарылқап тилегим.
Көбейди билимим,
Бирақ өмир қысқа екен.

Т. II. 172.

Жасырын муҳаббат,
Бир күни билинер,
Аўырыў көзди жасырма,
Паш етер ириңлер.

Т. II. 199.

Тойдырмады ийтимди,
Аш қалдырды атымды,
Нәмәртлерге исенип,
Ойламаппан артымды.

Т. II. 205.

Сарғайып кеткен жүзлери
Аўзын ашып күледі,

Ашық болған гезлери.
Буны хәмме биледи.

Т. II. 218.

Келсе де саған жалынып,
Қайтсын изге жабығып,
Көрсин өзи камығып,
Сатты мениң кулымды.

Т. II. 224.

Қар хәм жамғыр таўдан келер,
Азық аўқат соннан өнер,
Жаўыз душпан меннен өлер,
Сен келипсең соранып.

Т. II. 237.

Келген екен патшайым,
Шығар енди шырайым,
Жәмлеп елдиң ырайын,
Жигитлер сапка дизилер.

Т. II. 237.

Келди самал хуўиллеп,
Боран турды гуўиллеп,
Халық райын жуўенлеп,
Гүлдирмама гүлдирлер.

Т. II. 259.

Дунья пурсат гөзлейди,
Уры дузақ гизнейди,
Беклер бегин излейди,
Қалай қашып қутылар.

Т. II. 272.

Ийемди мақтайман,
Билимин сақлайман,
Кеўилин жақлайман,
Өнер, билим топланар.

Т. II. 282.

Өтирик өсекшиге,
Бул дунья баққан емес,

Биреўди сырттан сайып,
Ҳешки м бахыт тапқан емес.

Т. II. 291.

Тары жыйнап жасырдың,
Жем болыпты тышқанға,
Ярымы мийнет ҳасылдың,
Аспанға қарай ушқанба?

Т. II. 305.

Батырлығын көрсетти,
Ләшкерлерин үйретти,
Көрсетип көп өрнекти,
Бундай мәртке ким жетер.

Т. II. 318.

Жамғыр суўы көл болды,
Таўлар басы ҳөл болды,
Егиншилик мол болды,
Гүл шешеклер ырғалар.

Т. II. 327.

Әлемди тәңри жаратты,
Дүнья бәрхә айланар,
Күн изинен түн келер,
Ким болса да ойланар.

Т. II. 350.

Басмил ләшкер жыйнады,
Жеңиў жағын ойлады,
Арысланға қарай атланды,
Бир зимистан орнады.

Т. II. 361.

Мийман келсе сәлем бер,
Бол бәрхәма әменгер,
Күг хұрметлеп үйінде,
Атына арпа, сабан бер.

Т. II. 367.

Дүнья деген ҳарамдур,
Көп нәрседен жамандур,

Ерди ерден шетлетер,
Онсоң исиң тамамдур.

Т. II. 387.

Аў қусларын ушырып,
Түлки, доңыз қашырып,
Тислетейик ийтлерге,
Кең далада мәсирип.

Т. II. 396.

Құрт-қумырсақ тирилди,
Жер бетинде көринди,
Еркек-қаял қосылды,
Енди инге қайтпайды.

Т. III. 12-бет.

Жолдасыңды хұрмет қыл,
Өзгелерге көз тикпе,
Баға алмасаң таўықты,
Көз салмағыл кекликке.

Т. III. 18-бет.

Жақынлар қәдирлемес бири-
бирин,
Ийт киби қызғанышын барып
көриң.

Т. III. 29-бет.

Сыйқырлы көзи,
Жағымлы өзи,
Ай киби жүзи,
Алды мениң жанымды.

Т. III. 40 бет.

Жаўды булт ақырын,
Көрип ақ шатырын,
Қар болып жер тақырын,
Селлер жаўды ҳарылдып.

Т. III. 46

Ҳақ адам кемеиди,
Жаўызлар көбейди,

Бул калай демейди,
Ел ийеси кеткен соң.

Т. III. 48

Биреу күлсе өзиңе,
Көрикли болып көрингил,
Мәнис бергил сөзине,
Керилгенге керилгил.

Т. III. 50

Душпаннан келди шабарман,
Жууапты қалай табарман,
Сууық хабар әкелди,
Бенденики бир әрман.

Т. III. 73.

Жасы үлкен сени шақырса,
Тезлик пенен шауып кел,
Соны исле журтын не қылса,
Мәдеткар болсын саған ел.

Т. III. 76

Достым болып танысты,
Малымды да сатысты,
Дәлдәлшы менен табысты,
Урлап кетти тайымды.

Т. III. 79

Уллылық тилермен,
Мүлкимди тигермен,
Киригим жигерден,
Жылқым соған садақа.

Т. III. 99

Саулық қайлар жайылды,
Қошқар, теке айрылды,
Сүтлер толып сауылды,
Ылақ, қозы секирер.

Т. III. 113.

Саз ойыны дүзилди,
Мәй ыдысы дизилди,

Сенсіз кеулим езилди,
Кел, шадланып күлейик.

Т. III. 143.

Жақсы сөзді елге жаяр
алымлар,
Соның ушын бәрхә ядға
алыңлар.

Т. III. 169

Менің бул сөзимди алымларға
айтың,
Бийе қартайса, нәубети келер
тайдың.

Т. III. 173.

Сеннен қашар сундылаш,¹
Меннен ушар қарлығаш,
Бұлбил сайрап аралас,
Еркек ҳаял жупласар.

Т. III. 193.

Желбиреп қызыл байрақ
Былғанды кара топырақ,
Елдің арын сақлап,
Сауаш қурып кешиктик.

Т. III. 199.

Ол менен және келистим,
Қушақласып көригим,
Қолды қолға беристим,
Гүл жайнатып жазымды.

Т. III. 203.

Уйқыдан турдым,
Жулдызды көрдим,
Қуслар сайрайды,
Қулақты түрдим.

Т. III. 212.

---

1. Сундылаш – қустың аты.

Кеште турып жүрген едим,
Қара қызыл бөри көрдим,
Жайға оқ салып тәп бердим,
Мени көрип қашып кетти.

Т. III. 238.

Исенгил сөзиме,
Ишкениң өзиңе,
Басқасы қалады,
Кирген соң ғөриңе.

Т. III. 241.

Елде көп зулымлық,
Ушырар көп қыйынлық,
Өткен соң хәммеси
Болар бир тыйынлық.

Т. III. 252.

Кеме ишинде отырып,
Иле суўын кештик биз,
Уйғыр таман атланып,
Мыңлақ елин аштық биз.

Т. III. 253.

Кимниң кеўли жарлы болса,
Бай болса да зарлы болса,
Жарлыман деп, маллы болса,
Тоқ болмайды, бай болмайды.

Т. III. 257.

Қара түнди кеширдим мен,
Мәс уйқыны қашырдым мен,
Таңды солай ағырдым мен,
Кең аспаннан күним шықты.

Т. III. 263.

Ышқым мениң күйинер,
Кеше күндыз жылайман.
Көрди көзим кеткенин,
Тәғдирге не илаж бар.

Т. III. 273.

Қыслар жазға айланар,
Ер ат минип сайланар,
Қәсте болған қыйланар,
Даўаланып дүзелер.

Т. III. 294.

Тәўип мени емледі,
Маған карап ымлады.
Жүрек баўрым музлады,
Қайғы мени қыйнады.

Т. III. 310.

Билимлилер езилді,
Дүнья ойран сезилді,
Адамлар көп бузылды,
Кеўлим қайран болып тур.

Т. III. 317.

Сүйиклим кетти узаққа,
Енди кимнен сорайман,
Қалдым үлкен қайғыға,
Күни-түни жылайман.

Т. III. 324.

Танғут ханы хийле қылды,
Жолдаслары буны билді,
Оның мойнын қылыш тилді,
Әжел сезип, реңи өшти.

Т. III. 340.

Тири қалса утар болды,
Үйи-жайын сатар болды,
Жанын пидә етер болды,
Бирақ оған қайғы келді.

Т. III. 346.

Душпан бектен қашып кетти,
Толқынлы дәрьяға жетти.
Өлимниң зардабы өтті,
Аўзы толы зәхәр төкті.

Т. III. 351.

Таң атпақта, кегейик,
Бузруж қанын төгейик,
Ясмил бегин жеңейик,
Барлық жигит жыйналсын.

Т. III. 367.

Бергил маған сөзиңди,
Қыя баққыл көзиңди,
Талдым көрип жүзиңди,
Сезсең еди-ау қалымды.

Т. III. 371.

Кеткен малда қайыр жоқ,
Қыйналғанға айып жоқ,
Өткен иске өкинбе,
Бәрибир ол малың жоқ.

Т. III. 372.

Сенде барлық жаманлар,
Шыбын, хәрре, жыланлар,
Куйрығы нышлы шаянлар,
Ысқырысып жууырар.

Т. III. 378.

Бердим сизге қалың,
Енди буны алың,

Басқа хеш зат қалмады,
Қыйын болды қалым.

Т. III. 382.

Мениң менен кеңести,
Пикири маған теңлесті,
Беклер менен жәнжеллесті,
Алплар басын қырқажак,

Т. III. 402.

Бултлар көшти гүрилдеп,
Селлер жаўды дүрилдеп,
Адамлар жүр зирилдеп,
Шақмақ қатты шақпақта.

Т. III. 407.

Бирин-бири қуўысты,
Шенбер таслап урысты,
Шашларын да жулысты,
Бөриге бөри тасланып.

Т. III. 410.

Қуўып оған жетип алды,
Жарасына қылыш салды,
Малларын да тартып алды,
Күшлилерден күшли шықты.

Т. III. 414.

„ДЕВОНУ ЛУҒАТИТ ТҮРК“ ТЕГИ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР:

1. Жаўды аясаң басыңа шығады.
2. Қайғыны ер көтерер,
Жаўынды жер көтерер.
3. Еки айғыр айқасса, ортасында тай өледі.
4. Көк шөп күймес, елши өлмес.
5. Бүркиттің сайрағаны-өлгени.
6. Қус қанаты менен, ер аты менен.
7. Жылан өзін билмей, түйениң мойны қыйсық депти.
8. Үрлеп ишкеннің аўзы күймес.
9. Бес бармақ бірдей емес.
10. Дузақтан қорыққан қус қырық жылға шекем путаққа
қонбайды.
11. Қорыққанға қос көринеди.
12. Шөллегенге жылтырағанның бәри суў.
13. Ойланбаған опық жейди.

14. Әкеге тартпай ул туўмас.
15. Ебелек шыбын сүтке түсер.
16. Сабырсыз үйге сыймас.
17. Анасы азапланып шелпек жаўса,
Баласы қос-қостан асайды.
18. Астың дәми дуз.
19. Қан, қан менен жуўылмас.
20. Тонлы тозбас,
Атлы ҳарымас.
21. Суў көрмей етик шешпе.
22. Өгиздин аяғы болғанша,
Бузаўдың басы бол.
23. Адам аласы ишинде,
Мал аласы сыртында.
24. Тесик моншақ жерде қалмас.
25. Тойған қонақтың көзи жолда.
26. Аўырыўдың алдын ал,
27. Қырғаўыл атыўға шықсаң,
Үйдеги таўықты умытпа.
28. Емизиўли ҳаял ашқалақ.
28. Жаман байдан жесирлик жақсы
30. Разға жетемен деп, ғарғаның путы сынар.
31. Арыслан қартайса тышқан аўлайды.
32. Көп күлген бир жылар.
33. Аспанға түкирсен өзине түсер.
34. Таяклы адам таймас,
Ұәдели сөз бузылмас.
35. Әкесиниң тоны шақ келсе,
Баласы оның өлгенин тилейди.
36. Қудыққа қулаған қуланға курбақа қожа.
37. Бийдайдың арқасында бийдайық суў ишеди.
38. Сүзеўик сыйыр мүйизге жарымас.
39. Тазы жүйригин түлки сүймес.
40. Серке ети ем болар,
Ешки ети жел болар.
41. Күнге қарасаң көз уялады.
42. Күш атасын тынламас.
43. Арыслан ақырса, ат жүрисинен жаңылар.
44. Иш май—май емес,
45. Қыстың сәни от.
46. Қос қылыш қынапқа сыймас.
47. Кеште булт қызарса әйел ул табады,
Таңда булт қызарса елге жаў шабады.
48. Таздың тамыры—бөрикши.
49. Байлаўлы бузаў буға болмас.
50. Кең тон тозбас, кеңесши ел бузылмас.

ЮСУП ХӘС ХӘЖИБ ХӘМ ОНЫҢ „БАХЫТҚА БАСЛАҰШЫ БИЛИМ“ ШЫҒАРМАСЫ

Ғишкәтә

Х—ХІ әсирде Орта Азияда парсы тили хәм әдебиятының оғада үстем болып турыўына қарамастан түрки тилинде бир қанша көрнекли шығармалар пайда болды. Бул шығармалар арасында Юсуп Хәс Хәжибтин „Кутадғу билиг“ („Бахытқа баслаўшы билим“) Ахмед Югнакийдин „Хибатул-Хәкойиқ“ („Хәқыйқатлар сыйлығы“) сыяқлы шығармаларын көрсетиў мүмкин. Бул шығармалар түрки халықларының оғада ески дәўиринде пайда болған. Соның ушын да бул шайырларда да анаў я мынаў халықтың ўәкили деп қараў қыйын. Сәбеби, Махмуд Қашғарийдин берген мағлыўматна қарағанда Киши Азиядан баслап Қытайға шекем түрк тиллес халықлардың ең ири қәўимлеринен жигирмадан аслам қәўим жасаған. Махмуд Қашғарий бул ҳаққында төмендегише жазады:

...Түрклер тийкарынан жигирма қәўим... Румға жақын биринши қәўим бажпник, соң қыпшақ, оғуз, яман, башғарий, басмил, соңынан қай, соң ябаку, соң татар, соң қырғыз келеди. Соң чигил, соң тухси, соң яғма, соң играқ, соң тарчук, соң жумул, соң уйғыр, соң таңғут, соң қытай, соң тавғаш— деп көрсетеди.

Тарийхта әдил түрде көрсетилгениндей-ақ „Қарақалпақ халқы ерте дәўирлерден баслап, ески түрк тилли халықлардан алыста, ажыралған ҳалда жасаған емес, керисинше олар менен тығыз байланыста болды, нәтийжеде бул халықлардың тиллери де өз-ара жақынласқан. Соңғы ўақытларда қарақалпақ халқының составына кирген бир қатар қәўимлер хәм урыўлардың ерте заманларда Батыс-түрк қағанатының составында болғанлығы белгилі“.

Усы пикирлер Қараканийлер мәмлекети тусындағы мәдениятқа да тийисли. Буларды тил жағынан да бөлип қараў қыйын. Себеби: „Орта Азиядағы бул мәдениятқа арабша, парсыша, түркше, үш жазыў тили болып тарқалды“ ХІ әсирдеги Қараханийлер мәмлекегине қарсы болған, Сырдәрьяның төменги жағында пайда болған әдебий естеликлерден Ахмед Югнакийдин „Хибатул-хәкойиқ“ атлы шығармаларын көрсетиўге болады. Шығармалар оғуз-қыпшақ диалектинде жазылған болып бунда көбинше Хорезмдеги әдебий тилдин нормалары сәўлеленеди. Соның ушын да Юсуп Хәжиб, Ахмед Югнакий шығармалары Орта Азия халықлары ушын теңдей хызмет етеди.

ХІ әсирдин атақлы шайыры, түрк тиллес халықлардың данышпанларының бири Юсуп Хәс Хәжиб сол әсирдин 20-жылларында Баласагун қаласында туўылған. Араб, парсы тиллерин жақсы ийелеп түрк тилинде дәстан жазыўды ойлаған. Бул

хаққында ол өз дәстанының кирис бәлиминде төмендегише жазады:

Арабша, тәжикча, китаблар уқуш,
Бизің тилимизга бул юмғи уқуш.

(Арабша, тәжикше китаплар жүдә көп болып, бизің тилимиздеги бул данышпанлықтың биринши китабы).

Юсуп Хәс Хәжиб китапты жазып тамамлап Қараханийлардың хәкимдары Тавғаш Буғраханға сыйлыққа береді. Буғрахан оған Хәс Хәжиб (есик ағзасы) деген атақ берген.

„Қутадғу билигтің үш қолжазба нұсқасы болып, бул нұсқалар „Вена“, „Қахира“, „Наманган“ нұсқалары деп айтылады. Поэманың биринши нұсқасы ХІХ әсирдің 20-жылларында Австрия алымы Хәммер Пургшталл тәрәпинен Стамбулда табылып Венадағы корольлик китапханаға тапсырылған. Екинши нұсқасы 1797-жылы Каирда табылған. Ал, үшінши нұсқасы 1914-жылы Наманган, қаласынан табылды.

„Қутадғу билиг“ хаққында француз алымы Амадей Жобер, венгер алымы Герман Вамберий, рус алымы В. В. Радловлар бир неше илим изертлеу жұмысларын алып барды.

Кейинги дәуірде белгили совет илимпазлары Е. Э. Бертельс, С. Е. Малов, Ф. Абдурахманов, А. А. Валитова, С. Муталибов, Н. Маллаев, Р. Каримов хәм тағы басқалар олардың исин дауам етті.

Китап тийкарынан 73 бапқа бөлинип, төрт сауалға жууап береді.

Китаптың тийкарын төрт нәрсе курайды, бириншиси әдалат, екиншиси мәмлекет, үшіншиси ақыл, төртиншиси қәнәт. Хәр бирине өз алдына түркше ат қойылған. Әдалатқа Күнтуғды деген ат қойып, оны патша орнына қояды. Мәмлекетке Айтолды деген ат қойып, оны үәзир орнына қояды. Ақылға Угдулмыш (ақыл дана) деген ат берип, үәзирдің улы сыпатында, қәнәтқа Уғырсыш деген ат берип үәзирдің тууысқаны сыпатында бериледи. Шығарманың мазмунында: „Күнтуғды деген әдил патша болып, оның даңқы пүткил дүньяға жайылады. Айтолды деген бир дана адам Күнтуғдының пайтахтына келип, оның үәзирлериниң бири менен танысып қалады. Айтолдының даналығын сезип қалған Күнтуғды оны өзіне үәзир етип тайынлайды. Ел абат болады. Бирақ, Айтолды өзиниң тууылған жерин сағынып ауылына қайтып кетеди хәм қайтыс болады. Айтолдының Угдулмыш деген улы атасының үәсиятлары бойынша Күнтуғдының сарайына келип хызмет етеди. Угдулмыш атасының даналық сиясатын қоллап, ел журтын абаданластырады. Даналық сарайға бахыт келтиретуғынын жақсы түсинген Күнтуғды сарайға Угдулмыштың тууысқанларының бири Угдулмышты мәсләхәгши етип тайынлайды“.

КУТАДҒУ БИЛИГ

(Бахытқа баслашы билим)

Текст үлгилери

- 158¹. Уқушға биличка бул тимәчи тил,
Йарутачи әрни йорық тилни бил.¹
159. Кишиг тил ағырлар булур қут киши,
Кишиг тил утузлар йарыр әр башы.
160. Тил арслан турур көр эшикда йатур,
Айа әвлуг арсык башыңны йәйар.
161. Тилин эмгәмиш әр нәку тәр эшит,
Бу сөз ишкә туғыл өзунға иш эт.
162. Мәни эмгәтур тил эди еч тәлим,
Башым кәмәсуни кәйәйин тилим.
163. Сөзиңни кедәзгил башың бармасун,
Тилиңни кедәзгил тышың сынмасун.
164. Будн тили йавлақ сәни сөзлогәй,
Киши қылқы киртуч эгиңни йәгәй.
165. Билиглиг билиг бәрди тылқа башығ,
Айа тил идиси кәдәзгил башығ.
166. Эсэнлик тиләсә сәниң бу өзун,
Тилиңдә чықарма йарағсыз сөзун.
167. Билиб сөзләсә сөз биличка санур,
Билигсиз сөзи өз башыны йәйур.
168. Әкуш сөздә асығ көрмәдим,
Йана сөзләмишдә асығ булмадым.
169. Әкуш сөзләмә сөз бирәр сөзлә аз,
Тумән сөз тугинин бу бир сөздә йаз.
170. Киши сөз билә қопты болды мәлик,
Әкуш сөз башығ йәркә қалды кулук.
171. Әкуш сөзләсә йаңшады тәр тилиң,
Йана сөзләмәсә ағын тәр тилиг.

АҰДАРМАЛАР

Тилдин пайда-зәлели ҳаққында

158. Оқыў ҳәм билимге дилмаштур, бул тил,
Адам өмири ушын жолдасдур,—бул тил.
159. Бахытлы етер, тил адамды қәдирлер,
Аңламай сөйлесең, гейде жәбирлер.
160. Ол мисли хәўлиде жатқан Арыслан,
Тек ашыўы келсе ғана тарысқан.
161. Өз тилинен азар шеккен бир адам,
Мың пушайман менен жасаған мудам.

1. Бәйиттиң тийкарғы нұсқасының қатар саны

162. Сөз бенен аламан бәрха ашыўды,
Тилим алып кетпеспекен басымды.
163. Сөзиңе ықтыят бол, басың кетпесин,
Тилиңе ықтыят бол, тисиң сынбасын.
164. Узын арқан қыла берсең сөзинди,
Бир күнлери алып кетер өзинди.
165. Шийрин сөзли адам керек жасаўы.
Ақыл болар екен тилдиң тусаўы.
166. Аманлықта көргиң келсе өзинди,
Тилиңнен шығарма жаман сөзинди.
167. Данышпан болады билип сөйлеген,
Сол ушын да оның сөзи өлмеген.
168. Хәрбир сөздиң түп мәнисин серледим,
Көп сөйлеген менен пайда көрмедим.
169. Қысқа етип сөйле келсе ийини,
Мың сөздиң де бир сөз болар түйини.
170. Аз сөзде даналық айтсаң жетирип,
Көп сөз күлки егер турсаң көпирип.
171. Езбе болма сөздиң бәрин ийелеп,
Индемесең атанарсаң гүнелек.
172. Соның ушын пикирлериң кең болсын.
Сыйқаланған жылтыр сөзлер кем болсын.
173. Тилиң қысқа болса басың улғаяр,
Сөзиң қысқа болса, жасың улғаяр.
174. Тилдиң болар еки түрли хызмети,
Гейде сөгис болса, гейде иззети.
175. Хәрбир гәпиң бир даналық сөз болсын,
Тил билмеген соқырларға көз болсын.
176. Билимсиз адамда соқырдың түри,
Сөзиңде болады кеўлиниң кири,
177. Нам-нышансыз өлер бәрха наданлар,
Сол ушын ақыллы болың адамлар.
178. Еки нәрсе қартайтпайды адамды,
Бири кулқы, бири сөзи салдамлы.
179. Инсанлардың өлседағы өзлери,
Көп адамның мәңги қалған сөзлери.
180. Жақынласа гөрге кегер гезлериң,
Қалдыр халыққа данышпанлық сөзлериң.
181. Көп сөйледим тилди мақтап, жаманлап,
Түсиндире алсам болар әмеллеп.
182. Керек сөзлер турар бәрха алынып,
Болмаса мий қалтаң кетер жарылып.
183. Буны тек сен ушын айттым перзентим,
Және де бар саған айтар нийетим.
184. Бул сөзлерим саған болғай нәсият,
Сөз уқпағанларда болмас қәсийет.
185. Меннен саған мийрас алтын, гүмисим,
Сөзге тең келмейди бәри ширисин.

186. Гүмис тез саўылар хэм пәнт береді.
Даналық сөз гүмис алып келеді.
187. Әмирге мийрасдур даналар сөзі.
Сөз бенен ашылар ақылдың көзі.
188. Кишипейил болып, сөзді орайман,
Меннен дана болсаң үзир сорайман.

Китап ийеси өзи ҳақында

189. Кеўил сарайымды тарқатып елге,
Мийрас етким келди кейингилерге.
190. Елге сөз қалдырыў жақсы таманы,
Қәте айтсаң болмас оннан жаманы.
191. Хәрким ушын хинжи маржан тең емес,
Бәлки биреў қәлер, биреў қәлемес.
192. Кеўлимди ақтардым жүгим жеңилип,
Сөз маржаны келе берди төгилип.
193. Көп адамлар билмесе де өзимди,
Қалдырмақшы болдым сөйгип сөзимди.
194. Нәсиятлар жақпас наданлар ушын,
Мен жаздым ҳақыйқыый адамлар ушын.
195. Бәлки биреў буған жаңалық қосар.
Ис бар жерде адам гейде жаңылысар.
196. Билимдилер аздур, билимсизлер көп,
Ақыллы ақылсыз хэм еки тәреп.
197. Билимсизлер билимлиге жаў болар,
Пикирлери тен келместен даў болар.
198. Адамды адамнан парқлайды билим,
Солай деп айт,—деп тур, мениң де тилим.
199. Бул сөзлерди билимлиге арнадым,
Билимсиздің тилин биле алмадым.
200. Мениң ҳеш исим жоқ билимсизбенен,
Әй дана! Тек сөйлесейин сиз бенен.
201. Исиң айланбасын десен шалаға.
Бәрха жолдас болғил уллы данаға.
202. Сөз сөйлеген адам гейде адасар,
Тыңлаўшысы дүзетсе де жарасар.
203. Питпейди сөз ҳеш орнына қойылмай,
Буратылар нар түйениң мойнындай.
204. Билип сөйлеўшилер бардур бир талай,
Бәрин халық қәдирлейди хәр қалай.
205. Барлық жаңалықлар билимде болар,
Билим менен аспанға да жол салар.
206. Билим менен түсин сөздің мәнисин.
Билим менен бақла хәр адам исин.
207. Сөз арқалы елге билим таркады,
Адам мәртебели сөзи арқалы.

208. Адам кеўли болар түпсиз теңиздей,
Сол теңизден ҳинжи маржан тергизгей.
209. Сезилмесе кеўлиндеги ҳинжиси,
Ол ҳеш инсан емес, адам үлгили.
210. Қазып алсаң жерден алтын тасларды,
Безейди ол өңир менен басларды.
211. Елге билимлилер қоспаса тилин,
Оларда көмилген таслар деп билин.
212. Егер билим болса бәрҳа сыннан өт,
Қус киби талпынып көкке ушып кет.
213. Көкке көтерилип оңланар иси,
Билим ҳам илимге жетискен киси.
214. Дуньяны билиўге илим керекдур.
Халықты басқарыўға билим керекдур.
215. Данышпанлар илим менен хошлаған,
Баҳадырлар билим менен баслаған.
216. Бул дуньяны даналарға тапсырып,
Ислеринен күтилген көп жақсылық.
217. Дунья дана—ақылсыз боп дүгескен,
Билимлиге төрден орын тийискен.
218. Жаманларда жақсы көрип дүзилген.
Билим халыққа нускаў берген эзелден.
219. Несийбең болмаса сениң билимнен,
Қылышты таслама ҳешўақ белиңнен.
220. Билим менен ел басқарар даналар,
Билимсизлер текте нөкер саналар.
221. Әлемди устаған әдил патшалар,
Елди бәрҳа билим менен басқарар.
222. Кимде болса усы еки қәсийет,
Көз алдымда бас ийеди жәмийет.
223. Хор болғың келмесе еки дуньяда,
Бәрин үйрен ақлың болар зыяда.
224. Бахытлы болғың келсе исле тақ турып,
Кеўилиңде болсын бәрҳа жақсылық.
225. Өлген соң минерсең табыт зәңгиге,
Жақсылығың қалар текте мәңгиге.
226. Өзин мәңги емес, атың мәңгилик,
Атың мәңги болса, турар жаңғырып.

Адамларға жақсылық етиў ҳаққында

227. Халыққа егер болғын келсе тәсирли,
Жақсылық қыл, ойлай көрме тәсилди.
228. Өмир деген желдей уйтқып шабады,
Ҳәрким бунда өз сокпағын табады.
229. Ашкөз болсаң тез қәдириң кетеди,
Ҳадал мийнет ишип жеўге жетеди.

230. Өледи дүньяда жақсы хәм жаман,
Есте калдырғандай ис қылғыл мудам.
231. Биреулер бай болып бир сарай салды,
Өзи өлип кетти, өзгеге қалды.
232. Өтті бул дүньядан султан, жалшылар,
Текте мәңги жасалмақта жақсылар.
233. Енди келип қалды сениң нәўбетин,
Жақсылыққа толтырғайсаң жер бетин.
234. Тирилик бар жерде болады қаза,
Нышанасыз жоғалыу ең үлкен жаза.
235. Гүреседи бир-бирине тәпси урып,
Бири жаманлықдур—бири жақсылық.
236. Жақсылық гүлистан, жаманлық ойран,
Биреуін таңлап ал, болмағыл хайран.
237. Жақсылық жаманлық еки жақ болған,
Жақсылықты қоллағанлар ҳақ болған.
238. Халық не ушын жаман көрген Заҳақты,
Мәрт Фаридун жақтырмаған наҳақты.
236. Биреуи елине қылса жақсылық,
Биреуи шуўлатқан көзди жас қылып.
240. Дүньяда көп болар жақсы хәм жаман,
Соның ақыбетинен тенселер заман.
241. Соның ушын таңла буның биреуін,
Ақылынды иске сал, болсын кәлеуиң.
242. Ел ушын да жигит саналыу керек,
Елге көп жақсылар жыйналыу керек.
243. Жақсыны гүл егер елдиң алғысы,
Жаманды қум етер халықтың ғарғысы.
244. Ел ишинен сепсиди көп жаманлар,
Көбейип бармақта жақсы адамлар.
245. Жаман адам месе тутпас илимди,
Жақсы адам болар бәрха билимди.
246. Жақсылықлар бул дүньяны сүйдирер,
Жаманлық—от, бетке шарпып күйдирер.
247. Дүнья еки тәрәп болып келеди,
Бул жағдайды хәмме дана биледи.
248. Бул дүньяда кимниң болса билими,
Әдил болған, билген едиң тилини.
249. Болса басшы жақсылықты қоллаған,
Ол жерлерде әдил тәртип орнаған.
250. Дана басшылардың әдил тәлими,
Мийрас қалған атасының илими.
251. Билимсизлер бир-бирине өш болар,
Билимдилер бир-бирине дос болар.
252. Билимсизлер араға от таслайды,
Билимдилер халықты алға баслайды.
253. Қудайым сақласын сондай сыпайыдан,
Халықты аш қалдырып, өзи байыған.

254. Өзгени ойламас сықмар жаманлар,
Көп жасаған бәрха сақый адамлар.
255. Жақсы өлседе сум әжелге тап болып,
Аты қалған әсирлерге хат болып.
256. Ким жақсылық қылған болса халыққа,
Ол кисиниң аты қалар тарийхта
257. Билим менен адам бахытқа ерискен,
Билимсизлик жаман болар сөгистен.
258. Билимсизлик—бир апатқа жолығар,
Билимлилик—жасқа қарай толығар.
259. Төр есиктиң парқын билмес илимсиз,
Пайына тийсе, төрди былғар билимсиз.
260. Егер есиктен орын тийсе данаға,
Хәмме жыйналады тап солкәраға.
261. Булардың бәриниң себеби илим.
Жокары өрлетер бәрхама билим.
262. Еки түрли болар жақсы адамлар,
Бирейи бек, бири дана саналар.
263. Жылқы саналады буннан басқасы,
Хәр бириниң хәрқыл болар таспасы.
264. Басқасын қой таңла усы екеуин,
Сонда ғана ағарады көсеуиң.
265. Қылыш услағанлар халықты байлайды,
Кәлем услағанлар халықты ойлайды.
266. Дүньяның заңлары солардан қалған,
Әуладынын көби данышпан болған.
267. Олардың сөзлери елге мийрасдур,
Бул дүньяның өзи ақыл таласдур.
268. Билимнен ашылар дүньяның түби,
Билимсиздиң күни соқырлар киби.
269. Адам көзи сөздур, даналық—бахыт,
Сөздиң парқын билип, сөйле хәр ұақыт.
270. Сөз бенен гүлленер дәстүр хәм салтын,
Нақыл-макал етип айтады халқын.
271. Адам көрки жүз, жүздиң көрки көз,
Дана көрки тил, тилдиң көрки сөз.
272. Сөз болады қатнасықтың арқауы,
Адамлар сыналар сөзи арқалы.
273. Сөз арқалы таныс түрк беглери,
Сөз арқалы мәлим түрк еллери.
274. Сол беглер ишинен қосылған санға,
Мәрт данышпан болды Алп Эр Тонга.
275. Билимли жигиттиң болды талайы,
Ақылына ақыл қосқан удайы.
276. Тәжик буны Афрасиаб деп айтты,
Көп елдерди ол өзине қаратты.
277. Илимниң шылбыры болса қолында,
Дүнья айланады алақанында.

278. Оқып көрдім тәжиклердің кітабын,
Жайған елге даналықтың атағын.
279. Даналарды оқып көріп сүйінін,
Даналық сөз шешер турмыс түйінін.
280. Дана болыу ұшын билим керекдур,
Кулан аұлау ұшын илим керекдур.
281. Ер жигитке мың өнерде аз болар,
Өнерли адамлар билимпаз болар.
282. Душпан келсе оған қарсы қылыш тарт,
Халқын ұшын қоллан жақсы сиясағ.

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ» ТЕГИ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР

1. Тил көркі сөз,
Жүз көркі көз.
2. Жақсы сөз, жарым ырыс.
3. Мың сөздің түйіні бир.
4. Көп сөйлеп дана болмассаң.
5. Көп тыңлаған дана болар.
6. Сөз сүйектен, таяқ етген өтеди.
7. Таяқ жарасы питез,
Сөз жарасы питез.
8. Аұыздан геиде от, геиде суу шығады,
Биреуі—күйдиреди, биреуі—сөндиреди.
9. Қатты сөз кеуіл қалдырады.
10. Не ексең сол өнеди.
11. Қууаныштың изинде қайғысы бар.
Рәхәттің изинде азабы бар.
12. Өзін өлсең де атың өлмесин.
13. Билим қәдирин оқыған билер,
Зер қәдирин тоқыған билер.
14. Оқыған орын табар.
15. Билим—сарқылмас булақ.
16. Тирегі зордың билегі зор.
17. Өнерли өрге жүзеди.
18. Қылыштан қан тамады,
Қәлем дұнья табады.
19. Жолаушы жолда үй салмас.
20. Жақсы менен жаман досласпас.
21. Бойың қыйсық болса да, ойың дүзиу болсын.
22. Ашық болған адам көзіннен белгилі.
23. Душпаның биреу болса да көп.
24. Достың мың болса да аз.
25. Жаманға жоласаң жаласы жуғады.
26. Аққа қара тез жуғады.
27. Араққа дос болған,
Дәулетке мәс болған жаман.
28. Қырыққа келген жаспан демес.

29. Сүт пенен кирген минез сүйек пенен кетеди.
30. Түси жақсының иси жақсы.
31. Қызды үйде қартайтпа.
32. Басшысы жақсының қосшысы жақсы.
33. Жақсы атың шықса алғыс аларсан.
Жаман атың шықса ғарғыс аларсан.
34. Көзі тоймағанның өзі тоймайды.
35. Арақ ақылдан адастырады.
36. Ашыу келсе, ақыл кетер.
37. Асықпаған аққу ұслар.
38. Отыратуғын орнынды бил.
39. Хаял шырайы менен емес,
Минези менен сулыу.
40. Хаялдың көзі қайда болса, көңли сонда.
41. Ауырыу ас пенен киреди.
42. Түсінде жылаған, онында қуғанар.
43. Көп күлген бір жылайды.
44. Қашқан жау қайтып жыйылмас.
45. Қыйсық ағаш отын болар.
46. Үй алсан қонсынды сайла,
Жер алсан сууыңды сайла.

АХМЕД ЮГНАКИЙ ХӘМ ОНЫҢ „ХИБАТУЛ ХАКОЙИҚ“ (ХАҚЫЙҚАТЛАР СЫЙЛЫҒЫ) ШЫҒАРМАСЫ

ХІ әсирдің екінші ярымында түрк тиллес халықлар әдебиятында және бір үлкен шығарма пайда болды. Бул шығарма Ахмед Югнакийдин „Хибатул—хакойиқ“ (Хақыйқатлар сыйлығы) деген кітабы еді.

Бул шығарма менен биринші шұғылланған илимпаз, түрк алымы Нажиб Асым. Ол бул кітапты 1914-жылы Стамбулдағы Ая-София кітапханасынан тапқан хәм 1916-жылы османлы түрк тилине аударған. Кейинирек совет илимпазлары Е.Э. Бертельс, С. Е. Малов бул хакқында илим изертлеу жұмыстарын алып барды. Бул шығарма тийкарынан 470 қатардан ибарат болып, 14 бапты өз ишине алады. 1480-жылы Стамбулда Абдуразақ Бахший тәрәпинен көширилген.

„ХИБАТУЛ—ХАКОЙИҚ“

(Хақыйқатлар сыйлығы)

Текст үлгилери

41. Биликтен айур-мән сөзүмгә ула.
Биликликка йа дост өзүңни ула.
42. Билик бирлә билинкр сағадай йолы,
Билик бил сағадаг йолыны була.

43. Бахалық динар ол биликлик киши,
Бу жахил биликсиз бахасыз биши.
44. Биликлик биликсиз қаған тәң болур,
Биликлик тиши әр жәхәл әр тиши.
45. Сөңәккә ийлик эрэнга билик,
Эрән көрки ақл ол сөнәкниң йилик.
46. Биликсиз йиликсиз сөнәк тәк халы,
Ийликсиз сөнәккә сунулмас элик.
47. Билик билти болты эрән бәлгулук,
Биликсиз тириклә йитук көргулук.
48. Биликлик әр өлти аты өлмәту,
Биликсиз эсэн әркән аты өлук.
49. Биликли бирингә биликсиз мының,
Тәнәкли тәнәди биликниң тәңин.
50. Бақа көргил әмти уқа сынаиў.
Нә нән бар биликтин асығлық өңин.
51. Билик билә алим йуклур йуклады,
Биликни биликсиз узун нә килур.
52. Билик бул үсанма бил ол ҳақ расул,
Билик кимдә әрсә сиз арқаң дәди.

Аўдармалар

41. Сөз етпекши едим және билимди,
Жолдас болғай сағаң бәрха илимли.
42. Билим менен бахыт жолы ашылар,
Ел ғамын ойлаған оған асығар.
43. Билимли адам турар күнине жарап,
Билимсиз адамлар мийўесиз дарақ.
44. Бир өтпес пышак, биреўи алмас,
Билимсизлер билимлиге тең болмас.
45. Ҳәмме ўақыт билим керек жигитке,
Билимсизлер сүйек, кәдири жиликте.
46. Илимсиз болады майсыз сүйектей,
Иши боп-бос бирақ елге керектей
47. Билимли дүньяны көркейтер тағы,
Соның ушын бәлент болар атағы.
48. Билимли өлседе аты өлмейди,
Билимсизлер бахыт таппай шөллейди.
49. Билимли ислер мың адамның жумысын,
Билимсиздиң көриң куры жүрисин,
50. Мениң ҳәр сөзимди ойла кестелеп,
Барлық жумыс ушын ақыл, бас керек,
51. Билим менен жаснар дүнья, адамда,
Пәмсиз болсаң жақсы болмас сағанда.
52. Сол пайғамбар Расулудиң өзи де,
Исен деген билимлиниң сөзине.

53. Перзент қәдирин үйрен ата-анадан,
Илим қәдирин үйрен бәрха данадан.
54. Илим менен дүнья қызықлы болар,
Илим үйренбеген — жазықлы болар.
55. Кимлерде болмаса ақыл хәм уят,
Оған бирпул сонша берген нәсият.
56. Кирли адам жуўынса кирлери кетер,
Кеўли кир өмирден тап солай өтер.
57. Билимсиз исине кеўлиң толмайды,
Билимлиниң иси еки болмайды.
58. Билимсиз ел алдар хәм азап берер,
Усылайынша әйтеўир бир күн көрер.
56. Билимсизлер сырын ашады тезден,
Билимдилер кашар керексиз сөзден.
60. Билимсиз таяқ жер бәрха тилинен,
Хәр сөзинде наданлығы билинген.
61. Илимсиз өмирдиң болмас паяны,
Илим бәрха жаңалайды дүньяны.
62. Көп адамды ойласакта аңлы деп,
Қолын (бут қып) көрсетеди тәнири деп.
63. Билимдилер өз сөзине қаратты,
Тәўбеге келтирди түрк, арабты.
64. Сөз бенен билинип Хатам Тайлығы,
Даналардың билим болар байлығы.
65. Илимлер дүр шашқың келсе елиңе,
Әўел бастан итибар бер тилиңе.
66. Гейде адамға тил жаманлық қылады,
Ойланбай сөйлесең тисиң сынады.
67. Әдепли сөйлесең сақланар жаның,
Сол себепли тилиң болар душпаның.
68. Ашшы сөйлеп үйренген соң жасынан.
Гейбиреўлер жуда болған басынан.
69. Жаман сөзден кеўилде ғам орнайды,
Тили ашшының ақылы толық болмайды.
70. Оқ жарасы тез дүзеліп кетеди,
Сөз жарасы сүйегиннен өтеди.
71. Жалғыз аўыз сөзи ахмақ басшының,
Көп адамның қурығады дастығын.
72. Ойланбай сөйлеген бәрха өкинер,
Ойланып сөйлеген өсип жетилер.
73. Тил арқалы болар хәрқыйлы ғаўға,
Тил менен досласар душпан да, жаўда.
74. Билимге байлапған тилдин де түби,
Ақыллылық болар оның бас жиби.
75. Тилди иске саларда ойлас ақылға.
Айтпақшы болған сөз елге мақулма.
76. Расуллулла пайғамбар мынандай депги,
Адам отқа түскен тили себепли.

77. Жан ындан гүдер үз еки сөйлесен,
Халык инанбас, бәрибир сен өлесен.
78. Жалған сөзде мәни болмас жалтырар,
Өтирикши адам бәрха қалтырар.
79. Хәмме ўақыт жолын табар туўрылық,
Өз сөзиңе сен қаларсаң куўрылып.
80. Бәрха паналап жүриў қыйын тасаны,
Нәхақ болсаң берекетиң қашады.
81. Туўры сөзли адам болар пал киби,
Жалған сөз пыздай ашшыдур түби.
82. Жалған сөз кеселлик, туўры сөз шыпа,
Өтирикши ҳешкимге етпеген оза.
83. Жалған сөзден елге мерез боласаң,
Жалған сөзден қатарыңнан қаласаң.
84. Көргиң келсе бәрха жақсылық жолын,
Үстиңе кийгәйсең туўрылық тонын.
85. Сөзинде түсиниксиз гийне болмасын.
Душпаның ҳеш ўақыт сырыңды алмасын.
86. Пәмсизлигиң ушын саған күлмесин,
Сырыңның хәммесин елиң билмесин.
87. Сырыңның барлығын достыңа айтпа,
Достыңның досты көп, ол басқа жақта.
88. Аўыздан шыққан сөз елди аралар,
Елиў журтқа өсек болып таралар.
89. Бул дүнья усайды кәрўан сарайға,
Кәрўан жылжыр, бир-бирине қарайма?...
90. Нешше мәнзил асты алдыңғы кәрўан,
Изинен соңғысы етеди жәўлан.
91. Журттың бәри дүнья ушын жуўырар,
Жуўырып желип, жол танабын куўырар.
92. Байлық куўып курттай ғана өмирде,
Жүреклерди көп саламыз жәбирге.
93. Көпшиликте кийим пүтин, қарын тоқ,
Бирақ көз тоймайды, бизде тыным жоқ.
94. Егер жетпей қалса аўқат, кийимде,
Сен өзинди жарлыман деп күйин бе.
95. Кийим, аўқат, байлық гәптиң қысқасы.
Аўырлық етеди оннан басқасы.
96. Рәсул айтқан дән деп дүнья байлығы,
Бир өткинши баскасының барлығы.
97. Көpler өтер үлеслерин алалмай,
Бул дүнья бир майдан ескен самалдай.
98. Бул дүньяның көрки, зары болады,
Жигит болғанларда ғарры болады.
99. Тис тырнақлап байлық жыйсаң гиреўге,
Өлгеннен соң несип етер биреўге.
100. Гейде қалар толған нәрсе ортайып,
Байлар гедей болар, гедейлер байып.

101. Шөлистан болады абат жерлерде,
Өлер бәлки, өлмес деген ерлерде.
102. Бул дүньядан өгти қанша даналар,
Өлген бірақ, тирилерге саналар.
103. Дүнья қызық көрсетсе өз бәхәрін,
Бир жағынан жегізеди зәхәрін.
104. Гейде алдарқатса саған пал берип,
Гейде урыстырар саған хәл берип.
105. Ләззетленсең оның соңы да болар,
Алты ай жаздың қарлы тоңы да болар.
106. Хәмме тынбай жүрип мийнет етеди,
Әйтеуір жақсы күн үмит етеди.
107. Бул дүньяның өзи сулыұ жыландай,
Сыртына қызығып, қалма уұланбай.
108. Жылан жумсақ, зәхәр болар тисинде,
Сырты жылтырайды, бәле ишинде,
109. Дүнья сырты гөззал иш бети түйин,
Хәммесин үйренип, билерсен кейин.
110. Аликиссалам айтқан дүнья жылтырақ
Ишине кирген соң турма қалтырап.
111. Бир сулыұ қыз киби нықабын ашып,
Кейин туттырмайды изине қашып.
112. Дүнья өтер бир көрилген түс киби,
Бахытушар пәлпәллеген құс киби.

„КОДЕКС-КУМАНИКУС“

ХІІІ әсирдің жазба естеликлеринің арасында әйіемги қыпшақ сөзлиги „Кодекс-куманикус“ айрықша орынды ийелейди. Бул жазба естелик қарақалпақ тилине оғада жақын. Шығарма 1880-жылы Будапештте Гота шрифти бойынша басылған. „Кодекс-куманикус“ тийкарынан әйіемги қыпшақлардың жумбақларынан ибарат болып, хәзірги қарақалпақ жумбақлары менен сабақлас. Мәселен:

1. Аузун ачсаң өкпеси көринур
„Есик ашқанда көринген әтештандағы“
(От)
2. Бу барады, изи йок.
(Кеме)
3. Аккой мәйна, абзу йок.
(Мәйек)
4. Ичер, йер инине кирер.
(Пышық)
5. Сенде, менде йок,
Сенгир таңда йок,

Утлу тонда йок,
Қыпчақла йок

(Кустың сүти)

6. Узун ағаш басында,
Улуў битис битирдим.

(Кесеў)

7. Йазда йаўлы токмак йатыр

(Кирпит икен)

8. Йазда йаўлы қайыш йатыр.

(Жылан)

ХОРЕЗМИЙ ҲӘМ ОНЫҢ „МУҲАББАТНАМА“ ШЫҒАРМАСЫ

XIII әсирдин ақыры, XIV әсирдин бас гезинде жасаған бел-гили шайыр Хоразмий „Муҳаббатнама“ атлы шығармасын жазып қалдырған.

Шығарма ески өзбек тилинде жазылыуына қарамастан, сол дәуірде енди ғана халық сыпатында кәлиплесип киятырған қазақ хәм қарақалпақ халықларының мәдениет тарийхы үшін әдеуір хызмет атқарған болыуы керек.

„Муҳаббатнама“ 1353-жылдың ақырында Алтын Орданың ханы болған Жәнибектин Сырдәрья әтирапындағы хәкимлеринен бири болған Мухаммед Хожабекке арнап жазылған. Тарийхта жазылғандай-ақ Жәнибек хан бул ўақытлары қазақ хәм қарақалпақлардың да ханы еди. Буннан тысқары дәстанның Сырдәрья бойында жазылыуының өзи де сол ўақыттағы көшпели хәм ярым көшпели халықлар тәғдири менен әдеуір байланыслы екенлигин көрсетеди. Бул ҳаққында шайыр Хоразмийдин өзи де:

Бу дафтарки булуттур, мисир канди,
Етти юз әлли төрт ичра туганди.

„Муҳаббатнама“ сузин мунда йиттим,
Ка муғин Сир яқасинди битдим.

Яғный „Муҳаббатнама“ ны 754—хижрий жылында, мелодий 1353—1354 жылдың қыс айларында жазып тамамладым.

МУҲАББАТНАМА

Текст үлгилери

Улуғ танриниң атын йад кылдым.
Муҳаббат наманы буниад кылдым.
Икн йакту гебхер аламға берген.
Муҳаббаг генжини адамға берген.

Фалекниң дәптеридин тунни йуған,
 Жеҳан буни адыны су үзре қойған.
 Йети қат зэр-нигар айвани мине,
 Йаратты алты күнде ҳақ таала.
 Хава үзре берур шунқарға күни,
 Тулун айдег килур бир қатра сунни.
 Аниң ким ал елинде мен йаратты,
 Бойы бирле сачыны тең йаратты.
 Кара топырақтың сүмбил йаратты,
 Тикенлер арасында гүл йаратты.
 Қатық таштың қылур гебҳерни пайда,
 Куруқ найдын қылур шеккерни пайда.
 Иер үзре қудрети дариа йаратты,
 Садафтын луғлуғйа лала йаратты.
 Арық гулни ериниң ашы қылды,
 Себа йелиң чаман фарашы қылды.
 Булутлар филлег көкреб йурурлар,
 Қайыў йерге буйырса су урурлар.
 Берер йарым синек елине сатур,
 Ким ол намурдның мағзын ушатур.
 Қылур йелни Сүлейманның борақы,
 Ким ой йелдур жеҳанның тум турақы.

СӨЗ БАШЫ

Түн ақшам ким көрунди байрам айы,
 Мухаммед Хожа-бег давлет хумайы
 Буйурды үрге шадырван урулды,
 Кадак келтурдилер мәжлис курулды.
 Мухаббат бирле жанындың бу мискин,
 Дуа қылды ижабат болсын амин.
 Айа көрк ичре алам падшахы,
 Жәҳән тутты сениң хуснуң сыпахы..
 Пери рухсалларның көрикке байы,
 Иузуннаврузу қашың байрам айы
 Көнүл шырын сөзинге болды Фархад,
 Көзуң Кашмир жадусынға устаз.
 Қар мең ал йанақыңға йарашур,
 Башым дайым аяқыңға йарашур.
 Бойың серуи санаубардег белиң қыл,
 Вафа қылған кишилерге вафа қыл.
 Ақықдег ирниге жан болды су сөз,
 Қамардег черхраңа бақса кумаркөз.
 Урар нергислерин небекни жанға,
 Кулер чехраң чечекдек арғанға.
 Мухаббат нары жәндин кетмеди хеч,
 Қолум сым алмаңызға йетмеди хеч.

Сарайдин барды Чын-Мачынға чавун,
Кыйа баксаң болур арсланлар авун.
Жемалың йети аламға сыпахлар,
Қатында йерлер жумле шахлар.
Табассум қылсаңыз шеккер уялур,
Тишиң хинжисидин гевхер уялур.
Фалек ышкың йолында бесару пай,
Ысырған данасы Зухра йузуң ай.
Латефағ мүлкине султансаң, әй жан,
Камуң баштын айаққан жансең, әй жан.
Қатық кулсең мегер ағзын белгургей,
Пери көрсе сени мендек телургей.
Сачын бир тарына мың хүр етмес,
Йузуңниң нурына хеч нур йетмес.
Егер берсе сойургаб ҳақ таала,
Керекмес сенсизиң фирдавс ағла.

ЖЫРАҰ-ШАЙЫРЛАР МИЙРАСЫ

(XIV—XVII)

Қарақалпақ әдебиятының сағасының өзи жыраулардан басланады. Жырау ҳаққында сөз болғанда көбинше тек дәстанды жырлайтуғын импровизаторлар ғана түсинилип қойылмай жыр хәм толғауларды өзи жазып, өзи жырлайтуғын адамларды да түсиниу керек. Мәселен Әлишер Науайының:

Әй ийрау сен хәм әшкни куркуз,
Етуғон бирла улуг йирни туз,-деген

бәйити буның айкын дәлили.

Себеби жыраулар өзлери атқарыушы болуу менен бирликте сол дәуірдеги тарийхый жырлар хәм толғаулардың авторы да болып есапланған.

Жырау сөзи түрк тиллес халықлар әдебиятында жүдә әйдем заманлардан берли қиятырған сөзлердин бири. Бул сөздин XIV—XV әсирдеги әдебий шығармаларда кәппеп қолланыуына қарағанда-түрки әдебиятында салмақлы орынды тутқанлығын көремиз. Мәселен: XV әсирдеги өзбек әдебиятының көрнекли ўәкили Лутфийдин „Гул ва Навруз“ дәстанында:

Иравлар сафу сақиялар гуландам,
Тобукчилар сабук рухи диларам.

деп жазғанына қарағанда, жыраудың Орта Азия мәдениатында атқарған хызметі үлкен.

Қазақ халқының аўызеки халық творчествосын изертлеуши Е. Исмайллов: „Қазақтың ески аўызеки әдебиат нусқаларының берген мағлұматларына қарағанда, жырау сөзи қазақта шай-

ырлықтың ең ески түрі болса керек. Жырау деген сөздің төркини „Жыр жырау“ деген сөзден келип шыққан. Булар тек жыраушы ғана емес, бәлкі ядынан да шығара алатуғын „төкпе шайыр“ деп жазады. Бул сөз тап усы күнге шекем жыраулар традициясын сақлап қиятырған қарақалпақлар менен қырғызларға да тийіс. Әсиресе бул традициялар ярым көшпели халықтардың әдебиаты үшін оғада тән кубылыс.

Ярым көшпели халықтарда көбирек синкретизмнен пайдаланыуда (автордың шығарманы өзи жазып, өзи пропагандалау) бул мәселе тәуір-ақ айқынласады.

Соның ушын да жыраулардың творчестволары халық поэзиясы менен пүткиллей араласып кеткен.

Олардың қолжазбалары сақланып қалмағаны ушын бул мәдениет естеликлер дәслепки изертлеулерди көбирек ауызеки халық творчествосының мәдениет мийғасы сыпатында қаралып келди. Булар ноғайлы заманының жырау-шайырларының бизин дәуірлеримизге шекем жетип келген шығармалары.

Хәзирги әдебиет тарийхын изертлеулерде тууысқан ноғай, қазақ, халықтарының әдебиатының тарийхында да жоқарыда аты көрсетилген шайыр-жыраулар ушырайды. Бул халықтардың хәммеси де Ноғайлы заманы дәуиринде қонсылас, қойы қоралас, отырғанлықтан бул шайырларды өз әдебиатының үекили сыпатында таныуын хеш ким бийқарламайды. Олар өзлерин ноғайлылар деп атай баслаған. Усы тийқардан қарағанда Ноғайлы заманы шайырлары Орта Азияның көпшилиқ халықтары ушын ортақ болып есапланады.

СОПАСЛЫ СЫПЫРА ЖЫРАУ

(XIV әсир)

Сопаслы Сыпыра жырау қарақалпақ әдебиаты тарийхында көптен беғи тағыс. Философия илимлериниң докторы Нәжим Дәуқараев 1946-жылғы жаклаған кандидатлық диссертациясында: „Қарақалпақ әдебиатының сағасы ноғайлы заманындағы көркем сөз шеберлерди Сопаслы Сыпыра жырау, Асан қайғы, Жийренше шешенлерден басланады“-деген пиқирди айтқан еди.

Кейинги дәуирдеги шөлкемлестирілген әдебиет экспедициялар Сопаслы Сыпыра жыраудың көп ғана қосықтарын халық аузынан жыйнап алып, оның XIV әсирде жасаған көркем шайыр екенлигин танытты.

Сопаслы Сыпыра жырау қазақ академиги Әлкей Марғуланның көрсетуинше қытшақ ұрығыннен шыққан, кепти көрген, көрғия сыпатында бериледи. Халық аузындағы аңызларға қарағанда ол 160 жас жасаған.

Сыпыра жырау ҳаққында биринши пиқир жүргизген Шоқан Уәлиханов болып, ол: „Сыпыра жырау Тоқтамыс ханның

ең абыройлы кеңесшилеринің бири болды. Ол ноғайлы дәуірінің көп ғана эпикалық жырларының атқарушысы“ деген пикирге келеді. Бул ҳаққында көрнекли илимпазлар Әлкей Марғулан, Мухтар Әүезов, Нәжим Дәўқараев, Марат Нурмухамедов, Қабыл Мақсетов, Ханғалий Сүйиншәлиев хәм Мухтар Мағаўиннің баҳалы пикирлери бар.

Соппаслы Сыпыра жыраў ҳаққында профессор Қабыл Мақсетовтың да бир қанша толық баянлаған мақалалары жәрияланды. Бул мақалалардың хәммесинде де Сыпыра жыраў XIV әсирде жасаған Ноғайлы заманының көркем сөз шеберлериниң бири сыпатында сөз егиледи.

Текст:

Мен бабаңман бабаңман,
Мен нелерди көрмедим.
Мен қайларда жүрмедим,
Әкей хан менен Жәкей хан,
Муны көрген бабаңман.
Шына қыздан туўған ул,
Сениң бабаң Шыңғыс хан,
Муны көрген бабаңман.
Жасар жасым жасадым,
Үш жүз алтмыш жасадым,
Ширкеўли деген шәхәрде,
Тоққыз ханның сарқытын,
Бир мейлисте асадым.
Буларда өтип кеткен соң,
Хан Шыңғыстың ўағында,
Жалғаншының жузинде,
Он бир патша бар еди,
Едилдің кубла жағында,
Ханның алтын сарайында,
Он бир патша жәм болды.
Он бир патша алдында,
Қобыз алып сөз сөйлеп,
Толғаў айтқан бабаңман.

* * *

Биргелесип шешкен даў,
Буларды көрген бабаңман.
Көрдим қалың елинди,
Едиге деген еринди,
Жаманлық пенен шуғыллық,
Қайыстырды-аў белимди,
Небир-небир бийлерин,
Көргенсиз болып көринди,
Буларды көрген бабаңман.
Буларда өтип кеткен соң,
Өзиниң журтын бүлдірген,
Әл-аманға келмеген,
Козғалаң салған журтына,
Жесир қатын, жетим ул,
Тыңламай дадын жылатқан,
Шайтан жолдан азғырған,
Ақыбетин сорасаң,
Сизлерди көрген бабаңман.

* * *

Қубладан ыссы жел есер,
Арқадан суўық сел есер,
Анаға қарап қыз өсер,
Атаға қарап ул өсер.
Тоқтамыстың дәуірінде,
Қулға бийлик тийген соң,
Жесир қағын, жетим ул.
Булардың күни не кешер?...
Сөз сөйлеймен Қарабек,
Меннен саған сөз керек,
Астына қара пул салып,
Үстине қызыл себелеп,

Әмир Темир Көреген,
Тоқсан алты хан дөреген.
Ханның бәлент сарайы,
Ақ Орда деген жер екен.
Айналасы бийик таў,
Батынып басып кирмес жаў.
Алпыс бийи биригип,

Алдайман деп келдиң бе,
Атаңа нәлет бәдирек.

* * *

Бай баласы байға усар,
Байлаулы тұрған тайға усар.
Бий баласы бийге усар,
Путалмаған талға усар,
Хан баласы ханға усар,
Бийик-бийик шынға усар,
Құл баласы құлға усар,
Туяқ женишкен гүлге усар.
Ханның улы қарауыл,
Бийдің улы шыңдауыл
Ел ағасы Аға бий,
Журт ағасы Тағай бий.
Батыр улы Байназар,
Хожаның улы Қосназар,
Хожаман деп аллаға,
Гүнакар болып қудаға,
Ғоддаслайсаң енағар.

* * *

Маң-ман басқан, маң басқан.
Төрт аяғын тең басқан.
Шуудаларын шаң басқан,
Өркешлерін май басқан,
Қара нарым бар еді,
Қара нарым жойыттым,
Жоқлап келген жаушыман,
Излеп келген изшімен.
Едилдің кара суұлары,
Көпір салмай сай болмас.
Қара нар келмей халқыңа,
Қаралы кеулім жай болмас.
Оң жаққа курған шымылдық,
Толқынлар менен тымықта,
Ботасын ерткен кара нар,
Айланарма екен жууықта.

* * *

Хә хан ийем, хан ийем,
Қулағынды сал ийем,
Талап болды бизлерден
Сансыз дүнья мал ийем.

Қанды көрсе қалтырар,
Қырғый қустың баласы,
Танды көрсе шарқ урар. *All for one*
Бұлбил қустың баласы.

Оқ жарасы пите се де,
Питпес сөздің жарасы,
Көп ойланып сөйлеген,
Сөзиннің болар ырасы
Жемтік болды жауларға,
Көп ноғайдың баласы
Көзлерімнің қарасы.
Жер жетпеспе хеш саған,
Жерің турғой алдында.
Көл жетпеспе хеш саған,
Көлің турғой алдында,
Ел жетпеспе хеш саған,
Елің турғой алдында.
Қырғый болып қутырып,
Қызыл етті аңсама.
Қаршыға болып қутырып,
Қасқыр етин аңсама,
Туйғын болып қутырып,
Тұлки етин аңсама.
Қанхор болса бийлерің,
Қаралы заман бузылар.
Жеткеншек болған журтыңа,
Мезгилсиз гөр қазылар.
Қызыға берме урысқа,
Зыяны тийер ырысқа.
Себепсиз хеш урыс болмас,
Урыс болса турыс болмас.
Еліңнің пайын сен алдың,
Темир менен тең алдың.
Халқынды жыйнап бир жерге,
Жеңімпаз хан атандың.
Елің әбден толықты,
Енді саған не керек?
Хәр күни қан төгіспе,
Зирлеп болды дөгерек.
Урыстың болар өз заңы,
Қаншама қан төгілер,
Хан салығынан халқыңның,
Қабырғасы сөгілер.
Гүнасыз қан жууылмас,
Биреудің малы буыйрмас.
Урысқақ ханды ел сүймес,
Шатақхор ерге қыз тиймес.
Қанлы көйлек кийилмес,

Тутқын қатын сүйилмес,
Кеуілиң қанша сүйседе,
Душпанына ийилмес.

* * *

Мен жыраўман, жыраўман,
Шөп басында қыраўман.
Хан қасында төремен,
Ханға кеңес беремен.
Бий қасында бийикпен,
Ел ишинде ийикпен.
Сөз бар жерде жүйрикпен,
Шөлlep жүрген кийикпен.
Тил бар жерде сүйрикпен.
Қус бар жерде қанатпан,
Күш бар жерде қуұатпан.
Өсек сөзден жырақпан,
Көл бар жерде қуұрақпан.
Көп ханларды мен көрдим,
Елдің халқын жылатқан.
Қарағай саплы ақ найза,
Батырларды қулатқан.
Даналар айтқан қасыл сөз,
Елдің аузын қаратқан,
Сарыжай атқан сансыз оқ,
Көп халықты жылатқан.
Аллатаала адамды,
Татыу бол деп жаратқан.
Мен дүньяға келгенде,
Әдалатсыз хан көрдим,

Бийгүнә өлген жан көрдим.
Сауға болған душпанға,
Есапсыз жүрген мал көрдим.
Аллатаала хәммеге,
Бөлип берген ырысты.
Соның ушын хан ийем,
Күсекегей урысты.
Мийнеттен мал жыйнаған,
Мәртебеси мол болар,
Маймақ елдің малы өсер,
Тама-тама көл болар.
Жуұас журттың жаны өсер,
Ең изинде ел болар.
Жәнжелкеш ел жауласып,
Журт арасы қан болар.
Қара жер менен тең болар.
Урысты онша күсеке,
Етек тарылып жең болар.
Бахты тайса елдіңнің,
Қақаман қыс болса да,
Муз айрылып сең болар.
Жуұас елге тиймегил,
Кеулинде мұңлы шер болар.
Ерегисип қоймасаң,
Ызалы ел биригип,
Қылыш алып қолына,
Қатыны да ер болар.
Сениң менен тең болар,
Күшейип кетип ол сеннен,
Етек жениң сел болар.

АСАН ҚАЙҒЫ

(XV-әсир)

Асан қайғы хаққында толып атырған аңыз хәм легендаларға ийемиз. Егерде бир нәрсени орынлау ушын қаттырақ қыйланыңқырасан: „Асан қайғын шықпасын“—деген сөзди бирден-ақ еситесен. Оның толғаулары карақалпақлар арасында көп таралған болса да, ауызеки халық творчествосының гәзийнеси сыпатында қаралып келди.

Кейинги дәуірдеги изертлеулер Асанның тарийхта орны бар адам екенлиги хәм ноғайлы заманының көрнекли сөз шеберлериниң бири болғанлығын анықлады. Шокан Уәлийхановтың изертлеулеринде „Асан ноғайлы заманының белгили философы“, Г. П. Потанинниң изертлеулеринде „Ол Жәнибек ханның дәуиринде жасаған ханның ең ақылгөй адамы болған“.

Асан қайғының өмири халық ауызында аңызларға айланып кеткен. Ол халық ауызында Алтын Орданың ханы Улуғ Му-

хаммедтиң кеўли жуўық адамы болған деседи. Соңын ала белгисіз себеплер менен Жәнибек ханның сарайында көринеди. Ал гейпара аңызларға қарағанда ол Жийдели Байсында қазаланған. Революциядан бұрын қазақ әдебиятшысы Қурманғазы Халитов өзиниң „Тауарах хамса“ сында:

Асанның қасыл түби ноғай деймен,
Үлкенлерден еситкеним солай деймен.
Бул сөзге анық-қанық емес едим,
Еситкеним тақсыр-аў булай деймен.
Тегинде ноғай, қазақ түбимиз бир,
Едил менен Ертисти қылған дүбир,
Ормамбет хан ордадан шыққан гезде,
Асан ата қайғырып айтыпты жыр.—деген пикирди айтады.

Текст:

* * *

Қуырығы жоқ, жалы жоқ,
Қулан қәйтип күн көрер.
Аяғы жоқ, қолы жоқ,
Жылан қәйтип күн көрер.
Шыбын шықса жаз болып,
Тазлар қәйтип күн көрер.
Жалан аяқ мүсәпир,
Ғазлар қәйтип күн көрер.
Хан менен бийлер қысқанда,
Халық қәйтип күн көрер.

* * *

Таза минсиз қасыл тас,
Суў түбинде жатады,
Таза минсиз қасыл сөз,
Ой түбинде жатады.
Суў түбинде жатқан тас,
Жел толқытса шығады.
Ой түбинде жатқан сөз,
Шер толқытса шығады.

* * *

Қырынды кийик жайлаған,
Суўында балық ойнаған.
Оймауыттай қалың елиннің,
Ойына келген асын жейтуғын,

Жемде кеңес қылмадың.
Жемнен елди көширдің,
Ойыл деген ойыңды,
Отын тапсаң тойыңды,
Ойыл көздің жасы еди,
Ойылда кеңес құрмадың.
Ойылдан елди көширдің,
Елпен-елпен жуўырған,
Үпелек шөпке семирген,
Еки қапты қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген,
Қыян-кесті Едилге,
Енкейип келдің тар жерге,
Мунда да кеңес қылмадың,
Нәлет бизің жүриске,
Едил менен Жайықтың,
Бириң жазда жайлайсаң,
Бириң қыста қыслайсаң,
Ал қолыңды маларсаң,
Алтын менен гүмиске.

* * *

Әй хан ийем, хан ийем,
Мен айтпасам билмейсең,
Айтқанымә көнбейсең.
Жабырқап жүрген халқың бар,
Көз шарлап сирә көрмейсең.

Кымыз ишип кызынып,
Кызараңлап терлейсен.
Өзиңнен баска хан жоқтай,
Елеўреп неге сөйлөйсөң?!
Корған салдың қәстерлеп,
Хызметшиң жатыр ишип жеп.
Қарашаң сырттан айтып жүр,
Ханның ақылы састы деп,
Оны неге билмейсөң?!
Қатын алдың қарадан,
Қарындас кәне сыйласқан?
Устаханлы ул таппай,
Айрылар ата мийрастан.
Буны неге билмейсөң?!
Күләдин қустың қулы еди,
Тышқан жеп күни түледі.
Ақ куў қустың төресі,
Шарықлап көлде жүр еди.
Аңлып жүрген көп душпан,
Елге жаў боп келеді.
Хорлай берсөң халқыңды,
Жаў жағадан алғанда,
Изине қалай ереді.
Жақсылық етсең журтыңа,
Сыйламастай кисі жоқ,
Жүрегін суўырып береді.
Күләдин куўды өлтирсе,
Өз басына келеді.
Кулың көп сени өлтирер,
Оны Асан биледі.
Буны неге билмейсөң?!
Тил алсаң излеп қоныс көр,
Желмая минип жер шарла,
Тапқан жерге ел көшер,
Буны неге билмейсөң?!
Әй Жәнибек, ойласаң,
Қыйлы-қыйлы заман болмай ма!
Суўда жүрген ақ шортан,
Қарағай басын шалмайма?!
Буны неге билмейсөң?!
Хош аман бол Жәнибек,
Енди меннен көрмейсөң.

* * *

Бахты жүрген ерлердің,
Хәр бир иси оң болар.
Басындағы дәўлеті,

Күннен-күнге мол болар.
Тазылары түлки алып,
Қаршығасы ғаз илип,
Сөз сөйлесе жөн болар.
Не десе де жарасар,
Бай болсын деп ат қойып,
Журт аузына қарасар,
Арғымақпа миндим деп.
Артқы топтан адаспа,
Болсам өзим болдым деп,
Кең пейилге таласпа.
Артық малды айтысып,
Достың менен санаспа.
Илимим журттан асты деп,
Кенессіз сөз баслама,
Женемен деп биреўди,
Өтирик сөзди хошлама.
Алғаныңды жылатып,
Кеўил қойма басқаға.

* * *

Едил менен Жайық бол,
Хешким менен урыспа.
Ел шетине жаў келсе,
Жаныңды аяп турыспа.
Адам куны болса да,
Алдыңа келип қалған соң,
Қол қаўсырып тұрған соң,
Бәршесін кеште қоя бер,
Бурынғыны куўыспа.
Аласың болса биреўде,
Айыбын тапта ала бер,
Ерегисип урыспа.
Сеники жөн болса да,
Сөзиң шықпас дурысқа.
Минези жаман адамға,
Енди қәйтп жуўыспа.
Тәўир көрген кисіне,
Жалған айтып суўыспа.
Әйтеўир ғана зат ушын,
Желке терің қурысып,
Хәрким менен урыспа.
Ашыў-душпан соңынан.
Түсип кетсөң қәйтесөң,
Түби терең куўысқа!

* * *

Белгили бийик көк сиңгар,
Басынан ғарға ушырмас.
Қараўыл қайсар қарар деп,
Балдағы алтын сом полат,
Қулашлап шапсам дем тартар,
Суўсыным қанға қанар деп,
Арғымақтың баласы,
Арыған сайын атлығар,
Артымда аз жол қалар деп,
Ақдәрья толқын күшейтер,
Қуйрығын күн шалмаған балы-
ғым,

Ортамнан ойран салар деп.
Азамат ердің баласы,
Жабыққанын билдирмес,
Жаманлар өсек қылар деп.

* * *

Суў қәдири ким билсин,
Суўсап келип қанбаса,
От қәдири ким билсин,
Суўыққа тоңып көрмесе.
Ас қәдири ким билсин,
Қарны ашып көрмесе?
Ас қәдири ким билсин,
Қарны ашып көрмесе?
Ат қәдиран ким билсин.
Жолларда қалып жүрмесе.
Жер қәдири ким билсин,

Көгине малын жаймаса?
Ел қәдири ким билсин,
Басынан дәўлет таймаса.
Ел қәдири ким билсин,
Жаўдан айырып алмаса,
Гүл қәдири ким билсин,
Әндийшеси болмаса.
Өмир қәдири ким билсин,
Қәсте болып қалмаса.
Арыў қәдири ким билсин,
Жолында жылап қалмаса
Дос қәдири ким билсин,
Дәртине шерик болмаса.

* * *

Жүйрикпен деп мақтанба,
Жүйрикпен деп мақтансаң,
Узын жолдың үстінде,
Қуйрығы менен ойнаған,
Қуба тазы тап болар.
Алма мойын сөм үйрек,
Көтерилип Едилден.
Көлди таслап қырға ушса,
Тарлан кусқа тап болар!
Елеўсиз қулан шубырса,
Егеўли оққа тап болар.
Түнди түре қараған,
Не мүшкілге жараған,
Дизесин бүгип суў ишкен.
Биймезгил жылқы жуўсаса,
Аш қасқырға тап болар.

ЖИЙРЕНШЕ ШЕШЕН

(XV-әсир)

Жийренше қарақалпақ хәм қазақ ауыз еки әдебиятында көп тарқалып кеткен сөз шеберлериниң бири. Оның творчестволық усылы көбинше сөзден жеңиў. Соның ушын да қарақалпақлар арасында егер даналық сөзден басым келсең „Жийренше бол-ә“ деген сөзди еситесең. Қарақалпақ классик шайырларынан Аяпберген Муўсаев:

Мир Әлийшер, Жийреншеге тәкаббил
Атақлы шайырлар қарақалпақта.

деп жазыўының да мәниси сонда.

Тарийхий дереклерде де, халық аўзынан жазып алынған материалларда да Жийренше ҳеш қашан қосық жазған емес. Ол ҳәмме ўақытларда өз пикирлерин қара сөз бенен айтқан. Соның ушын да әдебий изертлеўлерде оны көбирек аўыз еки әдебиятына жатқызады. Буның тийкарғы себеби, оның шығармалары халық арасында: Хожа Насреддийн, Алдар көсе, сөзлери сыяқлы оғада араласып кеткен. Усыған тийкарлана отырып, Жийренше шешенге аўыз еки әдебиятының төринен орын берип келдик.

Бирақта кейинги дәўирдеги изертлеўлерде Жийренше шешеннің творчествосының индивидуал әдебиятлық характерин белгилеўши фактлер көплек ушыраспақта. Қарақалпақлардың ноғайлы заманында жасаған дәўирлеринде Жийреншениң Алтын Орда ханларынан бири болған Жәнибектиң сарайында ислеўи, бирқанша шығармалар жазыўы, олардың тарийхта сақланыўы усаған фактлерге ийемиз.

Соңғы дәўирдеги изертлеўлер Жийренше шешенди Жәнибек ханның заманында жасаған, тарийхта белгили сөз шебери сыпатында көрсетеди. Көпшилик информаторлар Жийреншени карақалпақлардың оқымыслы адамы сыпатында таныйды. Бул пикирлер тек ғана төменги карақалпақлар тәрәпинен ғана тастыйықланып қалмастан, бәлки Өзбекстанның Бухара ҳәм Ферғана, Андижан областьларында жасаўшы „Жоқарғы“ карақалпақлар тәрәпинен де мақулланады. Мысалы, Наманган обласы Задәрья районының „Правда“ колхозында турыўшы Қәлендер Оспанов „Жийренше Жәнибек ханның ең бир ақылгөй адамы болған. Ол өзиниң даналық сөзлери менен ханды жеңип, қарақалпақларды Сырдәрьяның бөйына орналастырған екен“ деген мағлұматты береді. Жийреншениң ҳикаятлары 1962-жылы „Қарақалпақстан“ баспасынан шыққан „Қарақалпақ халық легендалары ҳәм анекдотлары“ деген топламда басылған.

ҲИКАЯТЛАР

Бир күни Жәнибек хан менен Жийренше шешен аңға шығып қус салып киятырғанында гөне тамның басында үш байыўлының бир-бирине жақын отырғанын көреді. Сонда Жәнибек хан:

—Байыўлылар не десип атырғач екен? Сөйләсип кел,-деп Жийренше шешенге буйырыпты. Жийренше ханның зулымлығын эшкаралаў ушын, байыўлылар тәрәпке барады да қайтып келип:

—Аўа, тақсыр сөйлестим,—деди.

—Байыўлылар не десип атыр? Саған не деди?—дейди, Жәнибек хан. Сонда Жийренше:

—Байыўлылар куда түсип, қалың мал айтысып атыр екен.

—Қалың малына не береді екен?—деп сорапты хан. Сонда Жийренше:

—Гилен гөне там береді екен. Биреуі қызының қалыңына 300 гөне там сорап отыр екен. Екиншиси 300 гөне там емес, 200 гөне там берейін дейді. Оған ортасында отырған кәтқудасы: „Сен қыйналма, Жәнибек хан, хан болып жұрт сорап турса, 300 гөне там емес 500 гөне там ауысып қалады. Қызыңды бере ғой деп отыр,—дейді.

Және тап усыған усаған хикаят XVI әсирдегі Хожа исимлі шайырдың „Гүлзар“ топламында да берілген. Мысалы: „Султан Махмуд Ғазнауий залым патша болып, оның үезірі Хожа Хасан—дана хәм әдил адам екен. Бир күнлери үезир қаланың шетіндегі гөне тамда шақырып турған еки байыұлыны көріп ақ урыпты, жылапты. Бұған хайран болған Султан Махмуд:

—Бунша неге қапа болдың,—деп сорағанда.

—Байыұлылар бир-бири менен куда түсисіп атыр екен. Биринши байыұлы сен қызыңды мениң балама бер. Қанша қалың сорапсаң да берейін,—дейді. Екинши байыұлы, мениң қызымның қалыңы ушын он мың гөне жай бересең,—дейді. Бұған биринши байыұлы:

—Егер Султан Махмуд тири болса, бир жылдан кейін әлбетте он мың гөне там тауып беремен,—деді. Соған жылап атырман,—дейді.

Сонда Султан Махмуд—залым екенмен. Мениң зулымлығымнан хәр жылы мың үй қарабаханаға айланады екен. Енди не қылыұым керек,—дейді.

—Әдил болмағың керек,—деп жууап қайтарады үезир.

Жийреншениң дерлік барлық хикаятлары ханның әдилсизлигин әшкаралауға қаратылған. Екинши бир хикаятта Жийреншениң, хаялы да ақыллы, дана сыпатында бериледи:

Бир күнлери хан Жийреншени шақырып алып:

—Шешенликке сизден шебер адам жоқ. Сиз хәрқандай сөзди де балалатыуға шеберсиз. Мен сизден қырық кошқарды балалатып бериуді сорапман. Бұның ушын 40 күн мәулет беремен,—депти.

Жийренше 40 кошқарды алып, үйіне қапа болып кәйтыпты. Хаялы менен сөйлесипти. Сонда хаялы:

—Соғанда қыйналып жүрсең бе! Хәр күни біреуден сойып жеймиз, қалғанына өзим жууап беремен,—депти.

Арадан 40 күн өткеннен кейін хаялы Жийреншени көрпеге орап таслапты. Ханнан жасауыл келгенде өзи хан алдына барыпты.

—Жийренше қайда?—депти хан.

—Таксыр, Жийренше тууып атыр.

—Ол қалай, еркек адамда тууаменекен?

—Қошқарлар тууып атырған бұл қалада, еркек адамның тууыуы да мүмкін ғой,—депти Жийреншениң хаялы.

Шынында да Жийреншенин карақалпак әдебияты тарийхында тутқан үлеси үлкен.

Ол XV әсирдеги ноғайлы заманының белгили сөз шеберлериниң бири сыпагында танылды.

ДОСПАМБЕТ ЖЫРАҰ

(XVI-әсир)

Доспамбет жырау-тарийхый дереклерге қарағанда XVI әсирдиң орта гезлеринде жасаған. Оның тууылған жери Едил дәрьясының жағасы. Аристократлар арасынан шыққан, болып Орданың ханы Муўса бийдиң ең әдиўли әскер басшыларының бири болған.

Ол негизинен „Он сан ноғайдың“ „алгы улы“ тийресинен болып, халықты бөлиўге талапланған хәм усы идеясын әмелге асырыў ушын Ордадан бөлек шығып кетеди. Тосаттан Жунғарлар топылысына ушырап қайтыс болған. Тарийхый документлерге қарағанда да ноғай орласының кейинги дәўирдеги тәғдири Ормамбет, Доспамбет, Темир бий хәм Шалкийиз кусаған батырлардың қолында болған.

Доспамбет батыр болыўы менен бирликте талантлы шайыр да болған. Бул ҳаққында Мухаммед Оспанов тәрәпинен 1883-жылы Санкт—Петербургга шығарған „Ноғай ўә қумық шығармалары“ китабында оғада баҳалы мағлыұматлар береди.

Текст:

Айланып аққан Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда?
Есиги бийик боз орда,
Енкеймей кирер күн қайда?
Қара булан терисин,
Етик қылар күн қайда?
Гүдәрыдан баў тағып,
Гиреўге кийер күн қайда?
Гүнгир гүнгир киснетип,
Гүренди минер күн қайда?
Алты кулаш ақ найза,
Шөкелеп шаншар күн қайда?
Садақ толы сансыз оқ,
Сабағынан өткерип,
Басып қолға жеткерип,
Созып тартар күн қайда?
Қарт буғадай бийлерден,
Кеңес сорар күн қайда?
Едилдиң бойын ел жайлап,
Шалғынына ат байлап,

Боз орданың төринде,
Қыз баланың қолынан,
Қымыз ишер күн қайда?

* * *

Арғымаққа оқ тийди,
Қыл майқының түбинен,
Аймәдетке оқ тийди,
Отыз еки омыртқаның
буўынынан,
Зуўлап аққан қара қан
Тыйылмайды жонның оң
тамырынан,
Сақ етип тийди саңыма,
Қатты батты жаныма.
Жарадар болдым жан татлы,
Жара аўзына қан қатты,
Жармай писте салғандай,
Жарамды таңар жан қайда.

Жагдайс ыз жерде жатырман,
Жанымда бир туўысканнын
жоғынан,

Қарағайлы кәдик бойында,
Қамшым калды ойында,
Бүлдиргиси булан териси,
Өрими ғунан кайысы,
Шырмауығы—алтын, сабы жез
Дзыўлынын бойында,
Гүзен, карсақ жерме екен!...
Алғаным Әлий қызы еди,
Шын арыўдың өзи еди.
Маңлайы күнге күймеген,
Шашын самал сүймеген,
Ай жүзли арыў жамалым,
Өзимнен өзге көрмеген,
Қалай күни кешти екен?

* * *

Қоғалы көллер, мол суўлар,
Қоныслар басқан өкинбес.
Арысландай омыраўлы,
Арғымақ минген өкинбес.
Жупарын қардай боратып,
Арыўлар қушқан өкинбес.
Торы төбел ат минип,
Той тойлаған өкинбес.
Қурама шапшаң көп қымыз,
Қуйып ишкен өкинбес.
Жаў қуўсырсаң жән-жақтан,
Оқ қылқандай шаншылса,
Қан жуўсандай себилсе,
Аққан суўдай төгилсе,
Арқанын қыйыр дүзінде,
Алысып өлген өкинбес.

* * *

Аланда алаң, алаң журт,
Ағыла ордам қонған журт.
Атамыз бизиң сүйинип,
Күйеу солып барған журт.
Анамыз бизиң сызылып,
Келиншек болып түскен журт
Небир-небир жигитлер,
Батыр болып өскен журт,
Киндигимди кескен журт.

Кир-қонымды жуўған журт.
Қарағайдан садақ буўдырып,
Қынабымды сарыжүн окка
толтырып,
Жанға себеп болған журт.
Таўланып аққан үш сала,
Саўлатлы ордам қонған жер.
Жабағылы жас тайлак,
Жардай атан болған жер.
Жатып қалған бир тоқлы,
Жайылып мың болған жер.
Жарлысы менен байы тен,
Ябысы менен тайы тен.
Бозашығы бузаўдай,
Боз сазаны тоқлыдай.
Балығы тайдай туўлаған,
Бақасы койдай шуўлаған.
Шырмауығы шөккен түйе
таптырмас,

Балығы көлге жылқы
жаптырмас.

Бақасы менен шаяны,
Гезедеги адамға,
Түн уйқысын таптырмас,
Нәйлейин менин Едилим,
Мен кеттим де сен қалдың,
Қайырлы болсын сизлерге,
Меннен қалған мынау Едил
журт.

* * *

Жақсының жақсылығы сол
болар,
Жаман менен бас қосып,
Сөйлескенди ар етер,
Жаманның жаманлығы сол
болар,
Сөйлесе өзін-өзи жүзи қара
етер.
Бир жәқсыға сәўбетлесип сөз
айтсаң,
Сол жақсы жаманыңды
жасырып,
Ырысыңды мол етер.
Бир жаманға бас қосып сөз,
айтсаң,
Сол жаман сырынды паш етип,
Хәрдайым душпаныңа хор етер.

* * *

Жауынлы күни көп жүрме,
Жар жағасы тайғақты,
Жаманға жақыным деп сөз
айтпа,
Күнлердің күни болғанда,
Сол жаман басыңа айғақты!
Асау туулап жыкпаска,
Артқы айылдың берки абзал.
Жағаға душпан қол салса,
Туысканның көби абзал.
Күнлердің күни болғанда,
Жауға шаппас жаманның,
Барынан да жоғы абзал.

* * *

Қоғалы көллер қам суулар,
Кимлерге қоныс болмаған.
Сөз жерде өскен кара ағаш,
Кимлерге сайғақ болмаған.
Жүзине жипек жамылған,
Арыулар кимнен қалмаған.
Жағы түкли жылқы хайуан,
Кимлерди жаяу салмаған.
Жалп-жалп ушқан жапалақ,
Жазында кимге жолдас
болмаған.
Сары шымшықтай шырлатып,
Әзирейил кимлерге қурық
салмаған.

Сақалына сары шымалай

уялап,
Ийинине қара шыбын балалап,
Дүзде мал ізлеген ғәриптин,
Басы қайда қалмаған.
Күлейік те ойнайық,
Мына ғана ялғаншы,
Кимлерден кейін қалмаған!

* * *

Адамзаттың баласы,
Алғау болар, бес болар. ✓
Бир-бирине ес болар.
Ерден шыққан ер болар.
Абаданы бир болар.
Абаданы жығылса,
Қалғанлары шуұласып,
Ийт пенен қусқа жем болар.

* * *

Алып, алып, ал сақлан,
Аңлып жүрген душпаннан.
Алып, алып, ал сақлан,
Урып жорта қашқаннан. ✓
Абайсызда қуларсан,
Жүз мәрте сақлан қастыңнан,
Сақланагер мың мәрте,
Күлип кирип үйіңе,
Гүниренип шыққан достыңнан.

МҮЙТЕН ЖЫРАУ

(XVII ғасыр)

Мүйтен жырау қарақалпақ әдебиатында онша белгисіз. 1970-жылғы илимий экспедициялар дәуірінде оның тек төрт толғауы ғана табылған.

Белгили қазақ әдебиатшысы Ханғалий Сүйіншалиев өзінің әдебиат тарихы қаққындағы илимий изертлеулерінде Мүйтен жырау қаққында айырым мағлұматлар береді. Мүйтен жырау поэзиясының стиллік өзгешелигі хәм де оның атының белгили қарақалпақ руы Мүйтен менен сабақлас екенлигін есапқа алып, бул белгили әдебиатшы да оны қарақалпақ жырау шайыры деген пикирге келеді.

Шынында да кейинги дәуірдеги изертлеулер Мүйтенди XVII әсирде жасаған қарақалпақлардың Түркстан дәуірінің белгилі сөз шеберлерінің биі екенлігін танытты.

* * *

Өткінші мынау дүньяда.
Малы көп адам бий болар.
Қарсылық қылған қара халық,
Қамшы менен ий болар.
Нашар баска ис түссе.
Қызыл жыңғыл ший болар.
Ер басына ис түссе,
Сексеуіл түбі үй болар.
Шекелеп шаншар ақ найза,
Батырларға сый болар.
Сауаш болса арада,
Нешше қатын тул болар.
Еріншек болса улыңыз,
Жау алдында кул болар.
Бабын тауып ислесен,
Шөлистанда гүл болар.
Бәрі бірдей болмайды,
Ея ишінде түр болар.
Елин жаудан қутқарса,
Батырларға сый болар.
Бириккен жерде шүй болар.
Тигис бар жерде жүй болар,
Қапылып қалғыр бул жұрқа.
Енди кимлер бий болар?...

* * *

Мен Мүйтенмен, Мүйтенмен,
Баспалатсаң қәйтемен,
Жайықта жүзип өтемен,
Жайлауыма жетемен.
Ер Едиге тусында,
Бадам қайсар ер еди.
Нурадиннің тусында,
Батыр ноғай дер еди.
Жаратқан қәдір-қудайым,
Бизің бахыт тайғанда,
Ең изинде айланып,
Кул болдық-ау найманға.

* * *

Сырдарьяның сууынан,
Көлденең кесип өтиниз.

Жийдели Байсын уллы журт;
Уллы журтқа жетиниз.
Бәлент болар таулары,
Малға жайлы өріс бар.
Шөби малға қунарлы,
Тауда өскен жеміс бар.
Қапғалында тенизи,
Ишінде балық ойнаған.
Бекирелери ылақтай,
Жеген ауыз тоймаған.
Бир жағында дәрьясы,
Саға алған батылдан,
Даласында кийиги,
Өр қояндай атылған.
Қаракерім мерт болды,
Қарындастан айрылдым.
Жүрегиме дәрт болды.
Сақ етип тийди саныма,
Қатты батты жаныма.
Таласып емшек емискен,
Тай ғунандай тебискен,
Айрылдым ай. қарындас,
Көзден ағар селли жас.
Қызылдың қара кебирин,
Қанға бояп жатырман.
Тау жағасы Туркстан,
Душпан қысты тум-тустан,
Едил менен Жайыктан,
Ушып келген бир куспан.
Заман қатты кыйнады,
Бай менен гедей жулысқан.
Қуралын алып қыстанып,
Бирин-бири қырқысқан.
Жаугершилік көп болды,
Айрылдық көп ул-қыздан.
Тауға қарай жууырлық,
Жер танабын кууырдық,
Балық киби туйреди,
Адым жерде жығылдық.

* * *

Қара тауға көз салдым.
Бир сулыуға сөз салдым.

Атасы оның бай екен,
 Маған қызын бермеді.
 Адам деп көзге илмеді.
 Жигит қатты терледі.
 Бир пул болды батырлық,
 Керек екен сақыйлық.
 Күш пйтсе де бойыма,
 Мал пйтпеди қолыма.
 Усылайынша жарлылық,
 Кесе турды жолыма.
 Узатты бир ладанға,
 Малы көплеу адамға.
 Тап сол күни жау шапгы,
 Албырақлап бай састы,
 Таслап малын хаялын,
 Жалғыз басын ап қашты.
 Қылыш байлап белине,
 Түстим жаудың кейнине.
 Қуып жеттим қашқанды,
 Ныпқырг еттим душпанды.
 Аман сақлап жанларым,
 Қайтардым байдың малларын.
 Рахмет айтты ол маған,
 Кеуили толды изинде,
 Төрт түликли мал берди,
 Қосып берди қызында.

* * *

Түркстан еди жеримиз,
 Дәулетли еди елимиз,
 Булақлар шапшып атылған,
 Миян көл еди көлимиз.
 Арпа етип, қос айдап,
 Жүрдик бәрқә масайрап.
 Балығы жүзген бүлкілдеп,
 Бийдайы турған желкілдеп.
 Дийханлары мәс болған,
 Шөгирмеси селкілдеп.
 Халқымыз еди аңқылдақ,
 Төрт-бесеуи қосылса,
 Кетер еди ғауқылдап.
 Қылышы болар белинде,
 Себеби, жау көп елинде,
 Душпан менен алысса,
 Хәр биреуи бесеуин,
 Жоқ етер еди кеминде.
 Бухарға бардур таласы,

Сығнақ деген қаласы.
 Сығнақ пенен Бухардың,
 Ат шаптырым арасы.

* * *

Сыр бойында ат шаптым,
 Сары жайдан оқ аттым,
 Көп қалмақты султтым,
 Халықты өзиме қараттым.
 Ел ағасын сыйладым.
 Елден әскер жыйнадым.
 Биригиуге халықты,
 Көп күшимди жыйнадым.
 Ай балтаны қолға алып,
 Арқырап турып жууырдым.
 Жер танабын кууырдым.
 Желге қулын байладым,
 Қурбым менен ойнадым. ✓
 Туркстанда той бердим,
 Қоналқаға қой бердим.
 Бәйгиге ат шабыстым.
 Дослар менен табыстым.

* * *

ТАРИЙХЫЙ ТОЛҒАҰЛАР

Асыу-асыу таулардан,
 Асыға көшти бир ноғай.
 Едил менен Жайықтан,
 Жабыла көшти көп ноғай.
 Ормамбет бий өлгенде,
 Онсан ноғай бүлгенде,
 Ормамбеттей бийлерден,
 Ул қалмады қыз қалды.
 Алғыр қустын генжеси,
 Үш қызынын генжеси,
 Сарыша сулыу дер еди.
 Ноғайлынын елинде,
 Қәдели өскен қариясы,
 Жигерли өскен жигити,
 Жыйылып кеңес етеди.
 Гәухардан тууған қыяқсан,
 Сөнбейтуғын шырақсан.
 Хасылдан қалған әуладсан,
 Жақсыдан қалған зүриятсан,
 Кеңесің болса бер дейди:

Ормамбет бийдин хұр қызы,
Улдай көрген муңласы,
Боз ингендей бозлады,
Ноғайлым деп жылады,
Көзиниң жасын булады.
Саразбанлы Сары тау,
Тәуке ханның журты еди.
Қоқан деген уллы журт,
Ислам ханның журты еди.
Ел-журтыңнан айрылып,
Етикли суў кешерсен,
Қайғылы ескек есерсен.
Бул көшкеннен көшерсен,
Туркстанға жетерсен.

* * *

Ормамбет бий өлген күн,
Он сан ноғай бүлген күн,
Жез қарғылы қуба арлан,
Жетип түлки алалмай.
Қарашыл көпек болған күн.
Лашын қус куўға жете алмай,
Он қанатын терис қағып,
Жапалақ қусқа аўған күн.
Оразалының он улы,
Жайырдының жалғызы,
Атқан оғын таба алмай,
Жер сабалап қалған күн.
Мен не болдым, сеннен соң,
Сен не болдың, меннен соң.
Жерим сеннен айрылдым.
Атам күйеу болған жер,
Енем келин болған жер,
Ийилип сәлем берген жер,
Ели-халқым шад болып,
Небир дәуран сүрген жер.
Сен кеткенде елимди,
Жаўлар шапты минекей.

* * *

Едил қайда, ел қайда,
Елге жетер күн қайда.
Жалаң аяқ сорлыға,
Тикенексиз жол қайда?
Жайық қайда жай қайда,
Жайылып жатқан мал қайда?
Айрылған соң меканнан,

Енди ондай қал қайда?
Екейип суў алмаға,
Есиліп аққан Етил жоқ.
Жайылып аў саларға,
Жайылып аққан Жайық жоқ.
Жүрмиз меңиреу далала,
Жүгинди тартар қайық жоқ.
Ел теңтиреп көшкен соң.
Я барарға жайың жоқ,
Мейлислерге барғанда,
Төрден алар пайың жоқ.
Әтирапын қарт жуўсан,
Аспан менен таласқан,
Балалық көз үйренген,
Яки бәлент қайың жоқ.

* * *

Ел шетине жаў келсе,
Қашар екен дәулетің,
Шегиргкедей залымлар,
Аралады-ау жер бетің.
Айдаула жүрген бендемиз,
Жез қанаттан қайрылып.
Бийабырай болдык енди биз,
Қарындастан айрылып.
Қалмақ деген хұждансыз,
Бунша залым болыппа?
Аға—бабам олардың,
Бийесін тартып алып па?
Биз мүсәпир халыққа,
Қурды-ау балық ойының,
Қолға түссе шоқмарым,
Шығарар едим мойының,
Жети жерден оқ жедім,
Жайықтың жайлы жолында.
Сәуер ярым кетипти,
Қалмақлардың қолында.
Балларымның азығы,
Малларымның қазығы,
Едилім сеннен айрылдым.

* * *

Түби еди гүбшегим,
Ушы еди шапшағым.
Тоғайым сеннен айрылдым.
Түби малыма қазығым,

Басы бала-шағама азығым,
Жийдем сеннен айрылдым.
Мал отауға жери кең,
Жери менен сууы тең,
Едилим сеннен айрылдым.
Қысы менен жазы тең,
Үйреги менен ғазы тең,
Ешкиси менен қойы тең,
Қыры менен ойы тең,
Жайығым сеннен айрылдым.
Кең даланы жаңғыртқан,
Бақасы бала уйықлатпай,
Жыланы жылқы жуўсатпай,
Ғунаның аяқ тусатпай,
Балығы туўлар услатпай,
Көлим сеннен айрылдым.
Айдын шалқар көллерим,
Жағалай қонған көллерим,
Таудан аққан булағым,
Атлығып шапқан ылағым,
Жайлауым сеннен айрылдым.
Бәхәрінде сауыным,
Жаз күнінде қауыным,
Гүз күнінде қабағым,
Қыс күнінде шабағым,
Сол күнлерди көп еслеп,
Әрманда қалдым шырағым.

* * *

Атаң күйеу болған жер,
Белге сүйеу болған жер,
Енең келин болған жер,
Ийилип сәлем берген жер.
Сен анадан тууылған жер,
Қир-қоңынды жууған жер,
Өзиң жигит болған жер,
Арыу таңлап алған жер,
Ели-халқың қууанып,
Көп шадлыққа толған жер.
Ишсең сууы шийрин жер
Дәрьялары ийрим жер,
Геуиреги гүлгин жер,
Тазылары түлки алып,
Қаршыға ғазды алған жер.
Бүгинги күн қалмақтың,
Найзасына илинип,
Тас-талқач болып бүлген жер.

* * *

Жайыққа келип тығылдық.
Ет-бетиннен жығылдық,
Сығнаққа келип тығылдық,
Сырт бетиннен жығылдық.
Душпанларың көп болды,
Халқың азып шөп болды.
Енди өзине келгенде,
Қалмақ деген тап болды.
Шөкелеп шаншар ақ найза,
Батырлардың куралы,
Елим-ау деп шырлаған,
Жақынлардың ураны.
Жара аузынан қан тамса,
Сырдың сууы сарғаяр.
Палапан қалса изинде,
Пәрин қомлап улғаяр.
Қулақларды шыңлатты,
Жәнжел менен дау деген,
Қашан көрсең шабысып,
Қурымайды жау деген.
Зулфиқар алмас қылыштан,
Көп геллелер үзилди,
Не бақадыр жигиттиң,
Туяқ қалмай изинде.
Жүрек біұры езилди.
Не болса да ел тынып,
Тилеклер болғай бизиңде.

* * *

Тау етеги кубылып,
Қалмақ келди шубырып.
Атты алға секирттим,
Қала жазлап жығылып,
Олар мың да мен жалғыз,
Жүрегим кетти сығылып.
Атты таслап, бийикке,
Көтерилдим жууырып,
Изимнен қууған биреуи,
Семсерин алды сууырып.
Тауға өрмелеп келемен,
Қалмақлардан қууылып.
Бундай сумлық көрмедим,
Анамнан жалғыз тууылып.
Қууып келди бир қалмақ,
Жер танабын қууырып.

Кылыш салдым мен оған,
Қарсы қарап жууырып.
Денеси калды бөлиніп,
Қаны менен жууылып.
Жебе тийди саныма,
Турғанымда ийилип,
Қозғалыуға дәрман жоқ,
Қала бердим күйинип.
Атларымды көп қалмақ
Айдап кетти жыйылып.

* * *

Үйде жатқан мәхәлде,
Қалмақ келди кәхәрли,
Душпан деген дууаймент,
Карамас кеш сәхәрге,
Қолға алып қылышты,
Басладым мен урысты,
Батыр екен ол заңғар,
Женилмеуіге тырысты.
Босағада алыстық,
Екеуімізде сыр бермей
Батырлықта жарыстық.
Таулап үрдым заңғарды,
Исенген соң күшіме,
Екинши душпан сол уақыт
Найза урды ишіме.
Жолбарыс киби ыррандым,
Тисим тиймей тисіме.
Гүңгиртленіп көз алдым,
Өлім келди түсіме.
Өзімди қанша тутсам да,
Ене алмадым күшіме.
Хаялыма жау қол салды.
Тәғдирдің қара исіне.
Бұл уақыя енгендей,
Мисли мениң түсіме.
Хаялым, балам шырлайды,
Келе алмайман есіме.
Усылайынша талыппан.
Емлеп мени бір тәуіп,
Әйтеуір аман қалыппан.
Қарасам ауыл қыйрапты,
Қазан-табақ жайрапты,
Есаплы барлық жигиттен,
Жалғыз адам қалмапты.
Исениң айтқан сөзіме,

Қуғанбадым өзіме,
Жоқлап бала-шағамды,
Қан қуыйлды көзіме.
Мың пушайман болдым мен,
Адам болып шыққаннан,
Жалғаншының жүзіне.

* * *

Қара нарға жүк арттым,
Бухараға жол тарттым.
Жүгім түлки тери еді,
Саудагерлер көреді.
Унап қалса өзине,
Кесе-шәйнек береді.
Бухараның уллы қаласы,
Туркстанның елине,
Он күншилик жол еді.
Бұл жерлерге алыстан
Көп саудагер келеді,
Затларымды көреді.
Жипек көйлек береді.

* * *

Айналып аққан Ақ жайық,
Баратырмекен ортайып,
Ыққа қарай тез қайтар,
Өмір деген бір қайық,
Үйде, дүзде сәним жоқ,
Баратыр жасым қарғайып.
Сақалым қуудай ағарып,
Сүйегім қалған қақайып,
Перзентім жоқ изімде,
Баратыр заман тарайып.
Ийелік етер мал хәлге,
Ул қалмады ылайық,
Кеуілимди ғам басты,
Жайық сууы ылайып,
Аухалымды сезген соң,
Баратыр душпан зорайып.
Заман маған тар болды,
Көзімнің асты қарайып.
Ғаррының қалын билген соң,
Не деп айтар халайық.

* * *

Қарағай найза дәстимде,
Қара тарлан астымда,

Қайрылып шаўып келемен,
Мен душпанның қастында.
Едил бойы қалың ел,
Қарағайлы қатпа жер,
Атым менің қара тер,
Көзімнің жасы болды сел.
Қайтқым келмес изге хәрғиз,
Душпанлар көп мен жалғыз.

Дүнья малым таланды,
Бузды кеўил ханамды.
Мал-мүлкінен айрылып,
Жалғыз қалған жаманды.
Едил ағар булқынып.
Жайық ағар жулқынып.
Ел журтымнан айрылып,
Жүрегім кетти силкинип.
Жойттым ғәрип анамды,
Қатын менен баламды.
Ер жигитке дүньяда
Жалғыз қалған жаманды.
Егер жетсем душпанға,
Не жазғанын көремен.
Өмир күтер жалғызды,
Буны анық билемен.

* * *

Едил суўы толықса,
Қар жаңбырдан көремен.
Ақ семсерім тотықса,
Қараўсыздан көремен,
Етек тозбай жең тозса,
Жарлылықтан көремен.
Жағама душпан жармасса,
Жалғызлықтан көремен.
Жаман туўған ини-ул,
Азапты соннан көремен.
Қызыл ийзен, ақ жуўсан,
Байлардың малы отламай
жыйылмас.

Омыраў жарып оқ өтсе,
Қан бурқырап тыйылмас.
Қатырма көйлек қан болса,

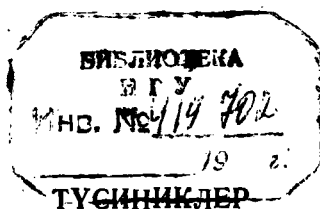
Сығып жуўар қарындас.
Басына қыйын ис түссе,
Сүйеу болар аталас.
Аталастан неси кем,—
Елден дүзде жүргенде,
Екиннің бири жан жолдас.

* * *

Бурқып аққан Ақ Жайық,
Қопалы көлге жолығар,
Қарағай басын қырқа ушқан,
Турымтай торға жолығар.
Менсинбеген ағалар,
Өзинен зорға жолығар.
Батырлар жаўға жолығар.
Шешенлер даўға жолығар.
Шалғайда жылқы шубырса,
Қалың топқа жолығар.
Қыядан кулан шубырса,
Егеули оққа жолығар.
Ший сығалап қараған,
Дәстелеп шашын тараған,
Байдың қызы қара қыз,
Бир жаманға жолығар.

* * *

Едилден келер ағлар ағылып,
Аяғына алтын нәллер тағылып,
Былтырғы кеткен сәуер яр,
Быйыл келер усайды,
Батыр атын тағынып.
Былтырғы кеткен сәуер яр,
Быйылғы жылы келмесе,
Жарын келер усайды,
Ақ буғағын сағынып.
Буралма шашым бир қолтық,
Бурып дастық егермен,
Омыраўымда егиз өскен қос
мәмме
Сүйреп төсек егермен.

1. Орхон-Енисей жазба естеликлери. Хрестоматияда берилген жазба үлгилер менен аудармалар С. Е. Маловтың 1955-жылы Москвада шыккан „Памятники древне-тюркской письменности“ китабынан алынды.
  2. Махмуд Кашғарийдин „Девану луғатит түрк“ шығармасы 1960—1963-жылларда С. Муталлисов тәрәпинен Ташкентте басылған үш томлык нускасынан алынды.
  3. Юсуп Ҳас Ҳәжибтин „Кутадғу билиг“ (Бахытка баслаўшы билим) шығармасы 1972-жылы Ташкенттеги „Фан“ баспасынан шыккан толық нускасынан алынды. Баспаға таярлаған Каюм Каримов.
  4. Ахмед Югнакийдин „Ҳибатул ҳакойик“ (Ҳақыйкатлар сыйлығы) дәстаны, 1972-жылы Ташкентте „Фан“ баспасынан шыккан толық нускасынан алынды.
  5. Оғузнама. 1959-жылы Москвада басылған А. М. Щербактын „Огузнама“, „Муҳаббат нама“ китабынан алынды.
  6. Муҳаббат нама. Бул да сол китаптан алынды.
  7. „Кодекс куманикус“. 1880-жылы Будапештте басылған түп нускасынан алынды.
  8. Жыраў—шайырлар мийрасы, (XIV—XVII) Бул материаллар автордын „Дала жазыўлары“ менен бирликте Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының Каракалпақстан филиалынын Нежим Дәўкараев атындағы тарийх, тил ҳәм әдебият институтынын кол жазба фонды. Кабыл Мәксетов, Насыр Камалов, Артык Кәримов, Әленбай Тәжимуратов, Қырықбай Байниязов, Айдар Муртазаев, Базарбай Әкимниязов, Айымкул Пирназаров, Ысак Нағметуллаев, Л. С. Толстова, Альпсбай Төреев, Максег Тилеўмуратов ҳәм тағы басқалардың жыйнаған материалларынан пайдаланылды.
- Баспа сөз бетинде жәрияланған профессор Кабыл Мәксетовтын „Соппаслы Сыпыра жырлаў“, Айдар Муртазаевтын „Асан кайғы“, Айымкул Пирназаровтын „Жийренше шешен“ ҳаққындағы материалларына үлкен дыққат берилди.
- Л. С. Толстова тәрәпинен жәрияланған тарийхый толғаўлар ҳаққындағы материаллар хрестоматия материалларынын толығыўна әдеўир жәрдемлести.
- Сондай-ақ автор тәрәпинен Педагогикалык институт (ҳәзирги университет) студентлери менен бирге 1965—1982-жыллар аралығында уйымластырылған фольклорлык, диалектслогиялык экспедициялар дәўиринде табылған материаллар хрестоматияны биркантиа толықтырды.
- Экспедицияда катнаскан альмлар ҳәм студентлерге автор үлкен рахмет айтады.
- Авторлары белгисиз болған айырым толғаўларды да хрестоматияға костык. Себеби бул толғаўлар ғалық тарийхы менен пүткиллей байланыслы еди. Толғаўлардағы Едил, Түркстан атамаларынын аталығы халқымыздың сол дәўирдеги мийрасынан қалған естеликлер екенлигин көрсетеди. Бул материалларды жыйнаўда да автордын „Дала жазыўлары“ менен бирликте жоқарыда көрсетилген дереклер тийкар етип алынды.

МАЗМУНЫ

Кирисиў	3
Түрк тиллес халықлардын әдебий мийрасы	5
Орхон—Енисей жазба естеликлери	6
Оғузнама	19
Махмуд Кашғарий хәм оның „Түрк сөзлиги топламы“ шығармасы	22
Юсуп Хәс Хәжиб хәм оның „Бахытқа баслаўшы билим“	35
шығармасы	
Ахмед Югнакий хәм оның „Хиба тул—ҳақойик (Хакыйқатлар сыйлығы)	44
шығармасы	
„Кодекс Куманикус“	48
Хорезмий хәм оның „Муҳаббатнама“ шығармасы	49
Жыраў шайырлар мийрасы	51
Соппаслы Сыпыра жыраў	52
Асан кайғы	55
Жийренше шешен	58
Доспамбет жыраў	61
Мүйтен жыраў	63
Тарийхый толғаўлар	65

На каракалпакском языке

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕЙ ЭПОХИ

Издательство „Каракалпакстан“
Нукус—1986

ИБ 2782

Редакторы *Б. Убайдуллаев*
Художники *И. Қыдыров.*
Худ редакторы *К. Нажимов*
Тех. редакторы. *Ж. Досжанова*
Корректоры *А. Даўлетбаева*

Терийге берилген уакыты 13.02. 86 ж. Басыўға рухсат етилген
уакыты 6.05.86 ж. Кағаз форматы 60x90 1/16. Көлеми 4,5 баспа табак.
5,0 есап баспа табак. Заказы 64. Тиражи 3000. Баҳасы 20 т.

„Каракалпакстан“ баспасы, 742000. Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9.

ҚҚАССР Баспа, полиграфия хэм китап саўдасы ислери бойынша
Мәмлекетлик комитетинин „Правда“ ның 50 жылдығы атындағы Нөкис
полиграфкомбинаты, 742000 Нөкис қаласы К. Маркс көшеси. 9